

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LOLLAND-FALSTER

- historier i landskabet

Lolland-Falster

– historier i landskabet

Redaktion
Heidi Pfeffer og Ove H. Nielsen

Udgivet af Lolland-Falsters Historiske Samfund
2012

Lolland-Falster

– historier i landskabet

Redaktion: Heidi Pfeffer og Ove H. Nielsen

Tryk: Zeuner Grafisk as

©2012 Lolland-Falsters Historiske Samfund

Årbog 2012 – 100. årgang

www.lollandfalstershistorie.dk

ISBN 978-87-91059-12-4

Udgivet med støtte fra

Daghøjskolen Lolland-Falster

Lolland-Falsters og Langelands Købstæders Brandsocietets Fond

Fonden for Sparekassen Lolland

Mønbogårdfonden

Guldborgsund Kommune

Lolland Kommune

Lolland-Falster

– historier i landskabet

Med denne bog fejrer Lolland-Falsters Historiske Samfund sit 100 års jubilæum. Vi har i 100 år bragt utallige artikler i vores årbøger og har i et bredt spekter berettet om Lollands og Falsters historie.

I denne jubilæumsbog har vi udvalgt 100 historier om det, vi i dag kan opleve ved at færdes på vore øer. Historierne er udvalgt således, at de repræsenterer et spænd fra oldtid til nutid. Vi kunne have valgt mange andre fortællinger, for der er muligheder nok. Et stort foto ved hver historie viser stedet, som det fremtræder i dag. Et mindre billede, kort eller tegning uddyber den enkelte fortælling. Bogen er blevet til med bidrag fra mange tekstforfattere, der alle er lokale eksperter. Det er mennesker, som brænder for vores egn, både museums- og arkivfolk og andre lige så entusiastiske personer, der kender og holder af kulturværdierne. Vi har bedt om korte historier til stor fortrydelse for mange af de vidende og fortællelystne bidragsydere. Det er tanken med historierne i bogen, at de gerne skulle vække interesse for emnerne og temaerne, så den interesserede læser bagefter selv kan gå videre på opdagelse i landskabet. Derfor er der til yderligere inspiration medtaget en kort litteraturliste, der kan hjælpe på vej.

Det urørte naturlandskab er gennem årtusinder blevet formet og ændret af befolkningen på Lolland og Falster. Der er anlagt gravsteder og byer, bygget kirker, huse og fabrikker og plantet nye skove samt anlagt parker og haver. Det er det, vi kalder kulturlandskabet. Det er blevet til i en vekselvirkning mellem naturgivne forhold og befolkningens driftighed.

Det er vores håb, at kendskabet til vores kulturlandskab kan øge forståelsen og være med til at værne om kulturværdierne, for, som forfatteren Ebbe Kløvedal Reich engang skrev: *»Den nutid, der ikke selv ved, hvilken fortid, den destruerer, er blind. Og det værste er, at den tvinger al fremtid til også at blive det.«*

Lad denne bog være med til at åbne vores øjne for de fortællinger og spor, vi omgiver os med og de værdier, som er en del af vores idenditet.

Vi ønsker alle en værdifuld og oplevelsesrig tur rundt i Lollands og Falsters kulturlandskab.

Redaktionen

Indhold

Urlandskabet på Skejten	10	Kancelliråd Classens mange spor	80
Kong Svends høj	12	Stævningsskov – tidlig skovdrift	82
Bronzealderens gravhøje	14	Bosættelser og ladepladser ved Rødby Fjord	84
Fortidsminder i lille skov	16	Fattig i livet – men rig i døden	86
Højrede Vold – et omhyldet mysterium	18	Barokhaven ved Søholt	88
For den gamle og barnet	20	Den, der kommer først til mølle, får først malet ..	90
Stenen lever	22	Rytterskoler til uddannelse af bøndernes børn	92
Vindeby – vendernes by	24	Købmandsgårde og handelshuse	94
Danmarks ældste kirke?	26	Amtets Tvangsarbejds- og Dåreanstalt	96
De to krigere i kirken	28	Med blidhed og venlighed	98
Borgø	30	Fornuft og reformer – og grevens skovøkse	100
Ravnsborg	32	Stjerneudskiftningen, der stadig kan ses	102
En fattig jomfru og hendes søstre i Maribo	34	Det åbne og ustrukturerede landskab	104
Samtale over kirkerummet	36	Stynede pile	106
Dødedans i kirken	38	En biskop og hans seminarium	108
Se op!	40	På torvet gennem 600 år	110
Løjtofte Kirkes døbefont	42	Gravsten – Det sidste minde	112
Et forklædt middelalderhus	44	Nysteds bidrag til romantikken	114
En velbevaret middelalderborg	46	Til Almuens nytte	116
Klokkehuset i Gloslunde	48	Mit daglige møde med Monrad	118
Det genfødte skib fra Bøtø Nor	50	Sølvbjerghøj – dødens skueplads	120
Hr. Olufs slot på svigerfars grund	52	Knuthenborg – en del af helheden	122
Stikhokken – hverdagsmagi på Østlolland	54	Lille by med stor fortid	124
Færgestedet Gåbense	56	Et dystert minde	126
Slotø – et befæstet orlogsværft	58	Rødby Fjords endeligt	128
De Frejlev Skalker	60	Fuglsang – hvor kunsten får vinger	130
Den magtfulde enkedronning og slottet	62	Sydllands små havne	132
Fru Ingemanns altertavle	64	Sukkerroernes pionerer	134
Barokkens mestre	66	Landsbyens fællesskab	136
Stampen ved Fribrødre Å	68	Hesnæs – en by på Østfalster	138
Kildens vand og Kristi blod	70	Haandværkernes Fribolig	140
Granaten i kirken	72	Mejeriet blev reddet	142
Bet Olam haJehudi be Nakskov	74	En station på en international forbindelse	144
Betal bytold ved Acciseboden	76	Stadager Brugs – et centrum i Sundby	146
Bestialsk jagtform eller skovbrug?	78	Hotel Skandinavien og Nakskov Teater	148

Et hus til festligt samvær og oplysning	150
For de værdigt trængende	152
En virkelig korsridder	154
Lollands Albue	156
En ny tids smed	158
Haves landevej – Smålandshavets færgeri	160
Fyret på Hyllekrog	162
Marielyst – et badested bliver skabt	164
Arkitekttegnede skoler	166
En polsk kaserne	168
Kommunesocialisten i Nakskov	170
Husmandskolonien	172
Rødbyhavn, en ny bys genvordigheder	174
Danmarks største privatbane	176
Til minde om	178
Oprøret i Nakskov	180
Drømmen om en bro	182
En tysk flyveplads på Bøtø	184
Lolland, lavland, lerjordsslette	186
Tyske flygtninge- og soldatergrave	188
Broen til det frie Europa	190
Vagtpost mod øst	192
Centralskolen	194
Tiden før køleskab og dybfryser	196
Øl, kvinder og jazzmusik	198
Lalandia – det latinske ord for Lolland	200
Pæreskuderne sejler igen	202
Birgitterne tilbage i Maribo	204
Roerne gror og gror	206
Da Lolland blev verdens bedste klima ø	208
Lolland-Falsters Historiske Samfund 1912-2012 ..	210
Forfattere	212
Vil du vide mere?	214
Illustrationer	218

Urlandskabet på Skejten

De store linier i landskabet på Skejten på Sydøstlolland er dannet under den sidste istid, hvor store gletschere gled henover området. Den sidste af de mange gletschere modellerede landskabet til en hel række af langstrakte, lave bakker og dale. Vejen mellem Nysted og Nykøbing passerer en hel serie af disse små bakker og dale, der tegner sig svagt i landskabet. Tydeligst er nok dalen med Flintinge Å.

Da de store ismasser smeltede væk fra området efterlod de landet tørt, mens den smeltende is igen fik vandet til at stige. Vandet oversvømmede de lavest liggende dele af dalene, mens bakkerne var tørre. Sådan er den blidt bugtende kystlinie langs Guldborgsund med mange små næs og halvøer, som Skejten, opstået.

Yderst på Skejten ligger et af landsdelens smuk-

keste landskaber med lave strandenge ud til Guldborgsund. Herfra hentede Olaf Rude motivet til malerierne i folketings salen. På strandengene ligger store blokke strøet. Blokkene kom til landet med gletscherne for over 10.000 år siden. De store sten ses også i stort tal i de lavvandede områder, men på markerne mangler stenene. Her er de samlet sammen og anbragt i digerne omkring markerne.

Yderst på Skejten findes en af landets mindste kystklinter med fortællinger om landet for mange millioner år siden. I den lille klint, der ikke er mere end ½ meter høj, ses nemlig den over 60 millioner år gamle skrivekridt, som kendes fra Møns Klint. I skrivekridtet findes store mængder flint, som har haft stor betydning for området i stenalderen. I mange tusinde år var flint det vigtigste redskabsmateriale til knive, pilespidser og økser. De første istidsægere fulgte isranden nordpå over Lolland-Falster med buer og flintpile omkring 12.500 f.v.t. De første bønder begyndte at rydde skov på øerne med flintøkser omkring 3.900 f.v.t. I slutningen af stenalderen omkring 1.700 f.v.t., fremstillede egnens flintsmede fladehuggede kornsegl og dolke af flint. Flint fra Lolland-Falster blev i stenalderen »eksporteret« langt op nordpå i Skandinavien. Flintinge landsby

på Østlolland har ligefrem sit navn efter de enorme mængder flint, der findes i den lokale kalk. Det specielle strandengslandskab på Skejten har været fredet siden 1919.

Kong Svends høj

Kong Svends Høj rummer Danmarks næstlængste jættestuekammer på 12 ½ meter. Det længste kammer på 13 meter findes i jættestuen ved Listrup på Falster.

Bondestenalderens monumentale grave, dysserne og jættestuerne, har præget kulturlandskabet på

Lolland-Falster i mere end 5.000 år. De første stenalderbønder ryddede skov og fjernede tonstunge store sten på markerne. De ældste storstensgrave, dysserne, var beregnet til en enkelt eller til ganske få personer. De blev bygget i perioden fra 3.500 f.v.t. til 3.200 f.v.t. Den døde fik personlige ejendele med

i døden, f.eks. en flintflækkekniv eller en flintøkse. Dysserne afløstes fra 3.250 f.v.t. af de større jættestuer, der har plads til flere begravelser. I enkelte tilfælde har der gennem årene været begravet mere end hundrede personer i en jættestue. Jættestuerne er

bygget i tusindvis i perioden fra omkring 3.250 f.v.t. til omkring 3.100 f.v.t., men de er blevet anvendt til begravelser mange hundrede år efter. Meget ofte findes der tykke lag med lerkarskår uden for gangen ind til gravkammeret. Lerkarskårene stammer sikkert fra krukker og kar med madvarer, der er stillet som offer uden for jættestuen.

Efter landboreformerne, i slutningen af 1700-tallet, blev mange gravhøje og storstensgrave fjernet for at give plads for en mere rationel landbrugsdrift over hele landet. Senere er endnu flere storstensgrave blevet sløjfet, når der skulle bruges sten til vej- og jernbanebyggeri.

Nedsættelsen af en kommission til de nordiske oldsagers bevarelse i København i 1807 førte til oprettelsen af Nationalmuseet. En af drivkræfterne bag Oldsagskommissionen var Biskop Frederik Münter. Münter deltog i sin første arkæologiske udgravning som ung teologisk student på besøg hos landbrugsreformatoren C.D.F. Reventlow på Pederstrup på Lolland i 1780. Pederstrups landarbejdere blev sat til at grave et hul ned til bærestenene over gravkammeret i den nærliggende Kong Svends Høj. En af bærestenene blev sprængt væk, så Münter og Reventlow kunne komme ned i kammeret, hvor de fandt knogler fra såvel kvinder og mænd som fra voksne og børn.

I hele landet er der i dag omkring 500 jættestuer bevaret. Kong Svends Høj har været fredet siden 1924. Den blev første gang restaureret i 1941 og senest igen i 1991.

Bronzealderens gravhøje

I det nuværende Danmark begynder man at gravlægge de døde i gravhøje omkring 3.800 f. Kr. Det er kort tid efter begyndelsen af bondestenalderen. Herefter er gravskikken i brug mere eller mindre kontinuerligt i ca. 5.000 år – næsten helt frem til vikingetidens afslutning.

Mange af gravhøjene er sidenhen forsvundet. De fleste som følge af landbrugsaktiviteter. Man kan kun gætte på, hvor mange der en gang har været.

Men vi ved, at de ca. 25.000 fredede gravhøje, som stadig er bevarede og kan ses i det danske landskab, kun udgør en lille del af det oprindelige antal.

En stor del af de bevarede gravhøje findes på Lolland og Falster, og Guldborgsund Kommune er den kommune i Danmark, hvor der findes flest fredede gravhøje. De fleste gravhøje er opført i den periode, som kaldes for bronzealderen (ca. 1.700 f. Kr. til ca. 500 f. Kr.).

Gravhøjene fra den ældste del af bronzealderen kan være meget store med en diameter på helt op til ca. 40 m og en højde på ca. 8 m. Inde i højene er de døde blevet gravlagt i kister af træ eller sten. Det udstyr, der findes i gravene, kan fortælle om den døde's køn og status i samfundet. Som regel finder man smykker af bronze eller guld i kvindegravene, mens mandsgravene ofte indeholder sværd og andre våben af bronze.

I bronzealderens yngste del ændres gravskikken fra jordfæstegrave til brandgrave. Når ligbålet flammer havde fortæret den døde, samlede man de brændte ben og placerede dem i en urne sammen med nogle få ejendele (f.eks. i form af en nål eller en ragekniv af bronze). For det meste anvendte man

lerkar fra den daglige husholdning som urne. Ind imellem har man også anvendt egentlige gravurner. Disse kan være udformet som et hus eller været udstyret med en ansigtsdekoration. Urnen blev enten begravet i siden af en ældre høj eller under lille høj, som man opførte henover gravstedet. De små gravhøje fra den yngre bronzealder, som sjældent er mere end ca. 10 m i tværmål og ca. 1 ½ m høje, har været særligt udsatte for tidens tand, og vi må gå ud fra, at størstedelen er forsvundet i dag. Men de er stadig bevaret de steder, hvor skoven har ydet beskyttelse mod bondens plov. Et af disse steder er skovene sydøst for Maribosøerne.

KHS

Fortidsminder i lille skov

Af H.C. Andersens dagbogsnotater for den 13. august 1850 fremgår det, at han efter frokost var kørt med hestevogn fra Corselitze til godsets lystskov ved Halskov Vænge med vennen professor Andreas Bunzen. Med professoren anbragt ovenpå en af storstensgravene og digteren selv nedenfor rimede H.C. Andersen: *»Her hvor ikke hjorden græsser, har man fordum kjæmper seet. Nu sees øverst en professor. Og forneden en poet.«*

Halskov Vænge er i dag en statslig fortidsminde-

skov på 29 ha, der er udlagt dels til græsning, dels til urørt skov. Skoven er kendt for sine 6 storstensgrave, stendysser, der blev bygget i bondestenalderen for 5.500 år siden. Men skoven rummer også yderligere 78 gravhøje fra sten- og bronzealderen foruden Falsters største vandreblok, Spejderstenen, der er blevet forsynet med skåltegn i bronzealderen. Sagnet fortæller, at Spejderstenen vender sig, når den kan lugte nybagt brød.

I fortidsmindeskoven ligger en koncentration af gravhøje fra stenalderen og bronzealderen tæt sammen. Noget der kun kan opleves få steder i landet, fordi de fleste gravhøje på det åbne land og i intensivt dyrkede skove gennem tiden er blevet sløjfet. Når fortidsminderne er så velbevarede i Halskov Vænge skyldes det et sammenfald af mange omstændigheder.

Efter krongodssalget og efter udskiftningen på Falster i slutningen af 1700-tallet blev tre små skovstykker ved Halskov Vænge udlagt som sammenhængende skov, fordi området efter Lolland-Falsterske forhold er ufrugtbar med relativt sandet og stenet jord. De mellemliggende dyrkede marker blev taget ud af drift og tilsået med agern til en ny egeskov. Set med 1800-tallets briller var Halskov Vænge med den ny etablerede lyse egeskogsbevoksning og fortidens kæmpegrave noget nær den ideelle romantiske skov. Det classenske Fideicommis på Corselitze vedligeholdte derfor bevidst skoven som lystsskov, som det fremgår af H.C. Andersens dagbog.

I to store storme i 1967 væltede halvdelen af træerne i Halskov Vænge, og Corselitze overvejede at sælge skoven. Det førte til, at skoven blev fredet og overtaget af staten i 1974. I dag er der en lille udstilling om skovens bronzealdergravhøje og stenalderdytter midt i fortidsmindeskoven. I tilknytning til udstillingsbygningen med toiletter, er der opsat borde og bænke.

Hejrede Vold – et omhyldet mysterium

Forsvarsanlæg har til alle tider repræsenteret et af de vigtigste fysiske udtryk for den herskende magt. På Lolland og Falster findes der flere forsvarsanlæg, som fortæller om den rolle øerne har spillet i den (magt)politiske historie på regionalt, nationalt og internationalt plan.

De fleste forsvarsanlæg på Lolland og Falster

stammer fra middelalderen, men blandt anlæggene findes enkelte, som stammer helt tilbage fra jernalderen. Hejrede Vold ca. 4 km sydøst for Maribo er et af disse forsvarsanlæg. I 1936 identificerede amatørarkæologen og historikeren C.C. Haugner dele af et imponerende voldforløb mellem Hejrede Sø og Røgbølle Sø og et tilsvarende vest for Søholt mellem Maribo Sønder sø og Røgbølle Sø. Søerne mod nord og syd afgrænser sammen med voldene mod øst og vest et område på ca. 5 km². Voldanlægget, hvis rester stadig ses i terrænet, kan dateres til omkring 550 e. Kr. Det er omtrent midt i den periode, som også kaldes for germansk jernalder. Vi ved ikke med sikkerhed, hvad anlæggets funktion har været. Måske har det fungeret som tilflugtsborg for en del af den daværende befolkning på Lolland. Måske har det markeret én stormands jordbesiddelser.

Jernalderlandskabet var præget af en mangfoldighed af marker, indrammet af buskadsbevoksning og

lave volde. Overalt mødte man søer, kær, mosehuller og vandfyldte tørvegrave. Det var en tid hvor landbruget blomstrede og mange landsbyer opstod. Vejene snoede sig på de højeste linier i landskabet.

Germansk jernalder repræsenterer en meget spændende periode i det nuværende Danmarks historie. I 500-tallet beretter de skriftlige kilder for første gang om en dansk konge ved navn Chochillaicus, som i 515 e. Kr. hærger Frankerrigets kyster.

Fra perioden har vi kendskab til et stort antal nedgravede skatte og offernedlæggelser af guld- og sølvgenstande. Mange af genstandene vidner om, at

periodens danske konge- og stormandsslægter må have haft tætte kontakter til magtcentre i det kontinentale Europa. Et af de mest berømte guldfund fra perioden er den såkaldte Hannenovring, som i 1937 blev pløjet op på en mark ved Borremosen på Falster. Ringens findested ligger ikke langt fra forsvarsanlægget Falsters Virke, hvis ældste dele muligvis også stammer fra germanske jernalder.

Gå evt. turen gennem skoven til de mange bronzealdergrave, Højene.

KHS

For den gamle og barnet

Et smukt velproportioneret hus ligger i Vejleby Skov, Nakskov Landevej 70. Over husets hoveddør sidder en plade, der forkyynder, at dette sted er: *»Tilflugtsted for den værdig gamle og for barnet som trænger til beskærmelse«*.

Husets historie går tilbage til året 1845, ja faktisk

til for ca 1.500 år siden. I 1845 pløjede en bonde jorden på stedet, og det var ny, tidligere udyrket jord. Bonden, som vi ikke kender navnet på, fandt under pløjningen en stor ring. Da han om aftenen kom hjem, tænkte han, at den måske var noget værd. Landsbysmeden huggede et stykke af ringen for

at bestemme, hvad den var lavet af, men smeden kunne ikke bestemme materialet, så bonden gik til Maribo, hvor han på et værtshus blev tilbudt 24 rigsdaler for ringen. Købmand Sidenius i Maribo mente, ringen var noget specielt, så han rådede bonden til

at gå til Grev C.D. Reventlow, ejer af Pederstrup og Christianssæde, som jorden hørte under. Reventlow sendte ringen til Oldnordisk Museum.

Det viste sig, at det var en halsring af massivt guld fra germansk jernalder. Et sjældent rigt fund. Greven fik udbetalt danefægødtgørelsen, den var på 513 rigsdaler. De 100 rigsdaler gav han til bonden, og resten blev brugt til at opføre et asyl i Vejleby Skov.

Omsorgen for de ældre var den enkeltes problem helt frem til for lidt over 100 år siden. Det var op til det private initiativ at skabe tålelige vilkår for samfundets udsatte. Der blev oprettet institutoner, som blev kaldt stiftelser, hospitaler eller asyls. En del af tidens godsejere søgte at hjælpe både ældre og børn. Et sådant initiativ er huset i Vejleby Skov et godt eksempel på. Der findes flere steder på Lolland og Falster, hvor vi stadig kan se spor efter sådanne private foranstaltninger, f.eks. Bursø Hospital og Haandværkernes Fribolig i Nakskov.

Området omkring den gamle Rødby Fjord rummer mange spor fra jernalderen, ja fra hele oldtiden. Ikke langt fra Vejleby Skov, Hobyvej 12 i Dannemare, markerer et lille anlæg fundstedet for det mest berømte jernalderfund i Danmark, nemlig Hobyfundet.

Stenen lever

Lige inden for kirkegårdslågen til Tillitse kirkegård står en halvanden meter høje runesten. På stenens flade side står: »Eskil Sulkesøn lod rejse denne sten efter sig selv. Altid vil stande, mens stenen lever, denne mindeskrift, som Eskil gjorde«. På stenens vestside står: »Krist og Sct. Michael hjælpe hans sjæl«. Ved siden af de to skriftbånd findes et kors. På stenens smalle østside er der en senere indskrift: »Tøke ristede runerne efter Thora sin stedmoder, en velbyrdig kvinde«.

Korset og den kristne sjælebøn/besværgelse »Krist og Sct. Michael hjælpe hans sjæl« viser, at stenen er rejst i brydningstiden mellem vikingetid og middelalder, altså i slutningen af 1000 årene eller måske senere.

De fundne runesten har godt nok levet en omtumlet tilværelse, inden de har fået deres nuværende placering. Hvor Tillitse stenen oprindeligt har stået vides

ikke, men i 1627 sad den i kirkegårdsmuren. Siden blev den brugt som grundsten i våbenhuset og fik sin nuværende plads på kirkegården i 1931.

Tirsted stenen har oprindeligt stået ved en gravhøj nær kirken, inden den i 1815 kom til det nuværende Nationalmuseum sammen med Bregningestenen. Skovlængestenen blev første gang registreret som del af en stenbro mellem Skovlænge og Gurreby og i 1894 blev den flyttet til museet i Maribo ligesom Sædingestenen, der blev fundet i 1859 på Nebbelunde præstegårds mødding sprængt i 9 stykker. Tågerupstenen skulle flyttes fra en mark nær Hyldtofte, så den blev først kløvet, men præsten i Tågerup fik den muret ind i kirkens våbenhus, hvor den kan ses i dag. Håndværkerne og præsten har ikke kendt til at læse runer, så stenen er vendt vandret som i en bog. Sdr. Kirkeby blev opdaget i kirkemuren, hvor den var blevet hugget til som en bygningssten, den findes nu på Nationalmuseet.

Det er især omkring den gamle Rødby Fjord, der er fundet runesten, og områdets mange fund vidner om landsdelens centrale placering i den livlige handel, der var i Østersøen i jernalder, vikingetid og tidlig middelalder. Skibene har kunnet søge læ og beskyttelse i fjorden.

I Danmark er der fundet ca 200 runesten men i Sverige findes der 10 gange så mange. Runerne er vigtige, for med dem har vi fået de første skriftlige kilder om oldtiden.

OHN

Vindeby – vendernes by

For 1.000 år siden mødte den rejsende i den vestlige Østersø en befolkning, hvor mange var tosprogede. I Østersøområdet udspillede en magtkamp om den religiøse, politiske og økonomiske magt. Østersøen var grænseområde mellem saxer, daner og slaver. En lang række af vore nuværende byer blev grundlagt og landet blev kristnet. Skibsbyggeriet var inde i en rivende teknologisk udvikling, kongemagten blev konsolideret og mønter indførtes som betalingsmidler.

Lolland og Falster hørte til det danske område, mens landområdet lige syd for Østersøen med Femern hørte til det slaviske område. Her boede venderne som den slaviske befolkning i kystegnene blev kaldt. En større eller mindre gruppe vendere bosat på Lolland og Falster har sat sig spor i form af slaviske stednavne som Tillitze og Corselitze.

Rigsskribenten Saxo betoner i slutningen af 1100-årene det fjendtlige forhold mellem danskere

og vendere. Det fjendtlige forhold bekræftes af nedbrændte borge og sejlspærringer i fjord og nor. Men på den anden side findes der lige så mange vidnesbyrd om en fredelig sameksistens. Noget så dagligdags som den husholdningskeramik, der blev fremstillet på Lolland-Falster, var inspireret af vendisk keramik (lille foto).

Skåningehavn på Sjælland og Falsterbo i Skåne er eksempler på at bebyggelser har fået navn efter befolkningsgrupper fra andre steder langs Østersøens kyst. Dänschendorf på Femern kan henføres til danskernes tilstedeværelse syd for Østersøen, mens Vindeby eller vendernes by på Lolland tilsvarende vidner om slavernes tilstedeværelse nord for Østersøen. Men hvornår og hvor længe danskerne har været på Femern eller venderne på Lolland er svært at afgøre. F.eks. er landsbyen med det saksiske navn Dänschendorf, danskernes landsby, i Femernlisten i Valdemars Jordebog i 1200-tallet anført som værende en af slavernes(!) byer.

Den vendiske Prislav Niclotssøn, der var gift med Valdemars den Stores søster, havde både len i Pom-

mern og på Lolland-Falster. Han efterfulgtes som lensmand af sin søn: Knud Prislavsøn. Knud Prislavsøn var som lokal grænsejarl over Lolland-Falster i 1100-tallet ikke kun medlem af den danske kongefamilie, han var også vender.

Ordet *grænse* er i dansk, svensk og tysk et slavisk låneord *granitza* der betyder: skel, grænselinie. Det gamle germanske ord for grænse, en mark dækker et grænseområde.

AEJ

Danmarks ældste kirke?

Kristningen af Danmark skete efter al sandsynlighed ikke på én gang, selvom Harald Blåtand på Jellingestenen hævder, at han gjorde danerne kristne. Den nye tro bredte sig snarere gradvis, godt hjulpet på vej af initiativer fra kirken selv, fra stormænd og kongemagt. Det synlige vidnesbyrd om dette er kirkerne. Simple trækirker blev opført rundt omkring og siden

erstattet med nye, bygget i mere bestandige materialer. At dette skete efter en mere eller mindre gennemtænkt strategi – og at Hunseby Kirke har indgået i en sådan – er meget tænkeligt. På kirkens gådefulde indgangsportal kan således trods dens omtumlede historie stadig læses ordene: »*SALOMO ME FECIT MONASTERIUM*«. Det i denne sammenhæng inte-

ressante ord, *monasterium*, oversættes sædvanligvis med *kloster*, men brugtes også om visse kirker. I England indgår ordet flere steder som *minster* f. eks. Westminster; og fra Tyskland kender vi navnet Münster.

Hvem bygherren er, kan man kun gisne om. Har det været en stormand – måske sagnkongen kong Hun, som har givet byen navn, og hvis ansigt er mejslet ind i kirkeskibets sydside? Eller kongemagten? Størrelsen taler for det sidste, men vi får det næppe nogensinde opklaret. Til gengæld er vi på det seneste blevet en del klogere på, hvornår kirken er opført. Byggematerialet i skib og kor, kirkens ældste dele, er tilhugne kampesten, et materiale, man forlod, da kunsten at brænde ler til tegl i midten af 1100-tallet blev udbredt. Så indtil for få år siden satte man kirkens alder til omkring 850 år. Men i forbindelse med en restaurering, opdagedes det, at der i de tilmurede romanske vinduer i skibets nordside var bevaret rester af karmtræ, der er blevet isat samtidig med, at muren blev opført. Nationalmuseet har undersøgt dette karmtræs alder ved en såkaldt dendrokronologisk metode, hvor man udnytter det forhold, at vækstforholdene mens træet levede, har fastlagt en unik struktur i træets årringe. På det bedst bevarede

træestykke kan denne *stregkode* aflæses med ret stor nøjagtighed; og den fortæller, at det egetræ, karmen stammer fra, er fældet omkring 1060! Under den rimelige antagelse, at Hunseby Kirke er blevet opført i disse år, er den en af de ældste, ja måske *den* ældste kirke i Danmark.

De to krigere i kirken

Ondt skuler de mod hinanden – de to krigere på billedstenen i Ringsebølle kirke. Spændende er de, men de er ikke de eneste udhuggede billeder fra den tidligste del af middelalderen i Ringsebølle.

Kirken er i hovedtræk en jævn romansk kvaderstensbygning bestående af kor og skib. Koret er i senmiddelalderen blevet udvidet, og våbenhuset tilbygget. Både skib og kor er i senmiddelalderen blevet forsynet med hver to gotiske hvælv.

Ud over stenen med krigerne er der bl.a. to andre billedsten. Den første, på nordsiden af kirken, viser et firebenet dyr, der er blevet tolket som en løve, hest eller drage. Den anden er et mandehoved placeret på korets sydside mellem de to vinduer. Hvem manden er, ved vi ikke, men lignende hoveder kendes fra flere kirker, f.eks. Hunseby på Lolland.

Den mest bemærkelsesværdige billedsten er dør-overlæggeren mellem våbenhus og kirke. Umiddelbart ser man nogle bueslag m.m. på stenen, men krigerne findes på undersiden. Oprindeligt var stenen formentlig opmalet og fremstod tydeligere end i dag.

Motivet er meget spændende og består af en kriger med et rundt skjold og en økse. Bag ham står en kamphund/bjørn. Den anden kriger har sværd, spidst skjold og bag ham står en stridshingst.

Billedet af dør-overlæggeren, på modsatte side, forestiller en – i 1100-årene – gammeldags kriger og en moderne ditto. Manden med det runde skjold repræsenterer den gamle krigsstil. Det runde skjold er

kendt fra bronzealderen og frem til omkring år 1050, hvor det spidse skjold begynder at vinde frem. Spidse skjolde ses ofte i sammenhæng med rytteriets opståen, og ses tydeligt på Bayeuxtæppet, der beretter om slaget ved Hastings i England i 1066. Øksen repræsenterer det gamle våben. Det var vikingetidens våben, og det var frem for alt ved at blive bondens våben. Sværdet repræsenterer den nye tid. Kamp-hunden/bjørnen repræsenterer det gamle – strids-hingsten det nye.

Man kan undres over, hvilken rolle de to krigere spiller i forbindelse med en kirke. Det kan være simpelt: Måske er det det ondes kamp mod det gode. En anden tolkning kan være den gamle tro og den nye tro.

Kampen mellem de to krigere er låst fast i Ringsebølle for altid – begge står de klar til slag – ondt skulende.

LPL

Borgø

Midt i det smukke søkompleks Maribosøerne ligger øen Refshaleø eller, som den oftest kaldes, Borgø. Navnet Borgø refererer til den enorme kongeborg, Refshaleborg, der tidligere lå på øen, og hvis mægtige voldsted stadig kan ses. Voldanlægget ligger på den smalle ende af Borgø. Yderst ligger den egentlige borgbanke, som er cirkelrund, otte meter høj og med en diameter på 93 meter. Borgbankens overkant omkranses af en ekstra vold, som er højere i øst, ind mod øen, end den er i vest. Foran borgbanken ligger yderligere tre på hinanden følgende volde med grave. Forrest ligger en flad og firkantet forborgs-

banke. Denne er, som borgbanken, forsynet med en lav vold langs kanten.

Borgens alder er uvis. Vi ved fra skriftlige kilder, at den nævnes omkring 1220, men ud fra de få arkæologiske udgravninger kan vi spore borgen, eller den tilknyttede beboelse, tilbage til omkring år 900. Udgravningerne har afsløret, at borgbanken til dels er naturlig, men at den i flere omgange er udvidet og reguleret. Det sidste arbejde på borgbanken synes at være foregået omkring midten af 1200-tallet. Dette arbejde gav banken den næsten cirkelrunde form.

I forbindelse med denne regulering af borgbanken er også ringmuren i teglsten påbegyndt. De steder, hvor der er fundet arkæologiske levn af ringmuren er denne op mod 160 cm bred. En mur med en sådan tykkelse har kunnet være op mod 6-8 meter høj. Ringmuren blev tilsyneladende aldrig færdig, idet den ikke synes opført hele vejen rundt på banken. Der har formentlig også været teglbygninger inde bag ringmuren.

Borgen blev belejret og ødelagt i 1256, muligvis i forbindelse med et stort bondeoprør mod kongen dette år. Udgravningerne har vist, at det ødelæggende an-

greb er kommet over den op mod 200 meter lange træbro, der i nord har ført over vandet. Undersøgelser i vandet har påvist, at der midt på broen var en åbning på omkring otte meter. Her har der sikkert været en vindebro. Broen var den almindelige adgang til borgen, men beregnet til ophugning, hvis borgen skulle blive angrebet. Det har man tilsyneladende ikke nået. Der er gjort mange fine fund på Borgø, bl.a. pilespidser, potteskår og som på billedet islægger. Det er et trefliget jernstykke med en nedadgående pigge. I middelalderen spændte man islægger under skoene for at kunne gå på isen – ikke helt ulig de ispigge man kan købe som overtræk til sine sko i dag.

Borgen blev aldrig genopbygget efter angrebet. Udviklingen havde gjort, at kongemagten valgte at dele magtcentrummet og befæste sig i Nysted (Ålholm) og Ravnsborg.

Ravnsborg

Stor og mægtig rejser Ravnsborgs borgbank sig over det omgivende landskab. I syd, vest og mod nord er der lave enge, og ud mod øst det udstrakte Smålandshav.

Ravnsborg er formentligt anlagt omkring 1256 efter ødelæggelsen af Refshaleborg og ikke, som det påstås mange steder, af den tyske panthaver Johan den Milde.

Johan var halvbroder til Erik Menved og Christoffer 2. gennem deres fælles moder, Agnes af Branden-

burg, der frem til 1286 var gift med Erik Klippinge. I 1332 fik Johan Danmark øst for Storebælt i pant for 100.000 mark i sølv. Dermed også Lolland og Falster. Landet vest for Storebælt gik til Johans fætter grev Gert, kaldet den »Kullede greve«.

I 1335 fortæller en kilde om Ravnsborg, at Johan anlagde »borgen på ny«. Den borg, Johan overtager, er en mindre borg. Han udvider den betydeligt og anlægger i store træk den borg, man i dag kan fornemme øverst på borgbanken. I 1347 angribes borgen af Valdemar Atterdag, og Johan må afhænde den til kongen.

hvor borgherren boede. Den måler 30x10 meter, og den har sikkert været i flere stokværk. Rester af dens ydermur, der er en del af ringmuren, kan stadig ses på borgens vestlige side.

Den oprindelige portindgang gik gennem et stort tårn lige nord for palatiet. Omkring år 1500 lukkes denne port, og der åbnes en ny i borgens ringmur, hvor stien fører ind i dag. Borgens skæbne bliver beseglet omkring 1510, hvor den opgives og herefter forfalder.

På borgens område er gjort mange spændende fund. På fotoet ses f.eks. til venstre rester af stentøjskander, øverst nøgler og nederst en såkaldt »nød«, der er en cylinder med en rille til en armbrøst.

LPL

Borgen består af den store borgbanke, der måler ca. 150 x 70 meter, hvor borgbanken er størst. Borgbanken omgives på tre sider af en voldgrav, der omkranses af endnu en vold. I nord udvider volden sig og bliver omkring 20 meter bred, hvilket giver denne del karakter af en forborg. Den fjerde side var beskyttet af havet og forsynet med en halvcirkelformet sejlspærring.

Oppe på selve borgbanken rejste der sig i løbet af 1300-årene et mægtigt anlæg med en ringmur, bygninger og tårne. Ud mod vandet var ringmuren ikke i teglsten, men var en træpalisade – her ydede den meget stejle og 18 meter høje skrænt rigelig beskyttelse.

Borgen havde naturligvis flere store bygninger. Størst var det i tegl- og kampesten opførte palatium,

En fattig jomfru og hendes søstre i Maribo

I Tidende mandag den 29. maj 1933 berettes, at klosterhavefesten i Maribo lørdag-søndag begunstiges af vejret. Tilstrømningen var stor: »Der var i går ca. 300 fremmede biler i byen«. Det historiske museum kunne fremvise: »Harald Blaatands blaa Tand og en Tøt af Erik Lams Haar« for omkring 1000 mennesker. Domorganist Ringberg afholdt en betagende kirkekoncert i Domkirken. Samlet solgtes over 5000 billetter. Festen afholdtes for at samle penge til klosteruinens restaurering, som gennemførtes de følgende år.

Klosterruinen ligger der stadig. Der burde afholdes endnu en klosterhavefest. Den trænger til pleje.

Her boede nonnerne fra 1416 til 1570. De måtte blive boende, selvom klostrene ophævedes med reformationen 1536. Efter Birgittas forordning skulle der være 60 nonner i hendes klostre. De kom fra alle samfundslag. Alle var ikke fattige, men ved indtrædelsen skænkede de deres jordiske ejendom til klosteret, hvor alle var lige. Ruinerne vidner om det enkle liv i klosteret. Man ser omridset af de rum,

som hører dagligdagens gøremål til. Spisesalen, hvori: "søstrene skulle æde hver for sig"; menuen var fast for hver ugedag. Der var en del søbemad, kogt kål med 2 stykker kød eller fisk. 3 ugedage var fastedage, hvor man fik suppe med fiskestykker. Søndag var der festmåltid med steg og frugt. Soveafsnittet med bittesmå celler, hvor nonnerne sov på træbrikse. Enhver samtale blev overvåget; forseelser mod reglementet blev straffet med ris, som Frelseren selv havde måttet føle, før han led døden for vor frelses skyld. Et bederum. Dagens rytme blev givet af de daglige bedetider hver 3. time fra 5 morgen til henad 9 aften. Strengt, men livet udenfor var heller ikke let.

Klostrene var betydningsfulde for mennesker i og omkring dem. De var sammenhængskraften i lokalområdet. De udgjorde trygheden for mange socialt, sundhedsmæssigt og økonomisk; ja, de sås som den almægtiges repræsentation i dagligdagen. For her bevarede traditionen, og herfra udvikledes samfundet.

Højdepunktet i klosterlivet var gudstjenesterne i kirken, hvor nonnerne fra deres afdeling af klosteret trådte ind i deres kor på 1. sal i øst med den smukke altertavle, som i dag tjener som altertavle i Engestofte kirke. Herpå ses i midten jomfru Maria med barnet omgivet af blandt mange andre Sankt Clara og Sankt Birgitta.

Samtale over kirkerummet

Mellem Maribo og Rødby ved landsbyen Vester Tirsted finder man en romansk teglstenskirke med et udsædvanligt bredt kirketårn. Det er Tirsted kirke, som stolt og statelig knejser i det flade landskab og viden om lader se, at her ligger et Guds hus af skønhed og ælde.

Men det ydre er ikke alt, heller ikke for kirker, og det er inde i kirken, nærmere betegnet i koret, at kirkenes største klenodie kan beskues. Alle korvægge er dekoreret med kalkmalerier, som er samlet i 46 nogenlunde kvadratiske felter i en slags striber, der

kan minde om de tegneseriestriber, vi kender fra aviserne.

Kalkmalerierne er malet mellem 1400-1425, og som vores dages sponsorer, har den lokale herremand Henning Kabel fra Tostrup (det nuværende Christianssæde), som bekostede herlighederne, også fået sit navn nævnt på nordvæggens vestligste del. Ser man på motiverne, er det en billedbibel af høj kvalitet. Vi ser verdens skabelse, Kains brodermord og israeliternes ørkenvandring; vi ser Mariæ bebudelse, Jesu

korsfæstelse, Helligåndens komme og dommedag. Det er Guds historie med mennesket, som skildres i de gamle malerier. En historie fuld af svigt og fald, men også med en rød tråd af Guds kærlighed og førelse. Det må have gjort et mægtigt indtryk på middelaldermennesket at se dette storladne billedunivers som sammenfattede og udtrykte kristentroen mellem skabelsens morgen og den yderste dag. Ja, i den historie genkender ethvert kristenmennesket sin egen og verdens frelseshistorie.

Kalkmalerierne viser imidlertid ikke bare den fortløbende bibelhistorie. De bygger nemlig på to middelalderlige værker, *Biblia Pauperum* og *Speculum Humanae Salvationis*. Der er tale om såkaldte typologiske billedbøger, hvor begivenheder fra Det Gamle Testamente ses som symbolske forudgribelser af det, som senere sker i Det Nye Testamente. Tankegangen kan delvist udtrykkes med et citat af den oldkirkelige teolog Augustin: »*Det Nye Testamente ligger skjult i Det Gamle Testamente og det Gamle Testamente ligger åbent i Det Nye Testamente*«. Efter det mønster er billederne i udlæggende og fortolkende samtale også tværs over korrumpet.

Salt i murværket gør det svært at bevare kalkmalerierne. Det er således ikke alle billeder, som har modstået tidens tand, men ikke så lidt er bevaret til eftertidens beundring og forundring.

Dødedans i kirken

Nørre Alslev Kirke har Danmarks bedst bevarede dødedansmotiv fra begyndelsen af det 16. århundrede. Fremstillingen malet af Elmelundemesteren viser en konge, en biskop, en adelsmand og en bonde som repræsentanter for middelalderens samfundsoptdeling. Hver enkelt person ledes på vej i dansen af en dødning og ikke et skelet, som er det hyppigste i disse fremstillinger. Dødningens legemlige opløsning understreges gennem de grå eller gule farver og orme, der stritter ud af hovedets åbninger. Måske er der tale om, at Elmelundemesteren gengiver et dødedansspil med udklædte skuespillere, som vi fra andre steder i Europa ved, blev opført på kirkegårdene. En mere oplagt mulighed er nok snarere, at Elmelundemaleren har sit motiv fra et af de religiøse træsnit, som op til reformationstiden fik stor udbredelse. Optoget på fremstillingen i Nørre Alslev Kirke ledes af en musikanter med et blæseinstrument – muligvis en sækkepibe.

Dødedansmotivet i Nørre Alslev Kirke skal tolkes i sammenhæng med i første omgang de omgivende motiver i hvælvene ved indgangsdøren. I loftshvælvene over vestbuen med dødedansen ses skabelsen

af manden, dernæst kvindens skabelse af et ribben fra manden (nord), djævelens fristelse i Edens Have (øst), uddrivelsen fra Eden (syd) og endelig englens formaning af de to mennesker i samme vestvendte felt, hvor vi begyndte med skabelsesmotivet. Syndefaldet er altså en stadig virkelighed, og derfor ender billedberetningen, hvor den begyndte. I ældre tid foregik eksorcismen og dåben af det lille barn direkte her under det vestlige hvælv, hvor døbefonten var

placeret. Og symbolsk sendes dåbsbarnet herfra ud på sin livsvej, der ender med kisten som placeres ved overgangen fra kirkens skib til kirkens kor, som er kirkens himmelske rum. Mennesket skal altså have dødedsansmotivet i ryggen og domsmotivet stående foran sig. Dog har Nationalmuseet valgt ikke at bevare Elmelundemesterens domsafbildning, men en ældre fra omkring år 1400.

Se op!

Når man åbner våbenhusets dør og træder ind i Tingsted kirke, så står man lige overfor den hvælvkappe i skibets vestre hvælv, hvorpå livshjulet er malet. Det udgør en lille del af den righoldige kalkmaleriudsmykning i kirken, som Elmelundemesteren udførte omkring 1500.

Scenen viser et karethjul, rundt om hvilket 4 konger er placeret. Til venstre den opstigende konge,

som siger: »regnabo« – »jeg vil regere«. Øverst ses kongen på toppen af sin magt i kostbare klæder og med et fint vinglas i hånden. Han siger: »regno« – »jeg regerer«. Til højre ses kongen med hovedet nedad, som en skægget olding der siger: »regnavi« – »jeg har regeret«. Under hjulet ligger han død, med foldede hænder og følgende tekst slynget hen over sig: »Sum sine regno sic transit gloria mundi« – »jeg er uden

rige, således forgår verdens skønhed«. Disse talebobler er typiske for Elmelundemesteren.

Det var, hvad man så, når man kom ind af syddøren. At man måtte stræbe efter at toppe i sit liv og sin stand, nyde det så længe det varede, og finde sig i, at prisen for at leve længe nok var, at det gik ned ad bakke, for til sidst at ende med døden. Man kunne være konge så meget man ville, men verdens magt var flygtig og blev til sidst tabt for altid. Kun Guds magt og væld var evig. Alt andet var, uanset rang, underlagt forgængeligheden. Memento mori – husk at du skal dø.

Under oldingen i venstre side af motivet ses en kvinde der kærner smør; mens djævelen står ved siden af og hjælper til eller driller. Som ville man lige, når livets gang var sat på plads, minde om, at kvinder kan være farlige, ja direkte i ledtog med djævelen.

Dette blev også understreget, når man vendte sig om for at forlade kirken. Her er det syndefaldet, der er malet over døren ud til våbenhuset. Adam og Eva ved kundskabens træ. Midt i træet sidder en slange med et kvindehoved og kvindeoverkrop og leder Adam og Eva i fordærv.

Løjtøfte Kirkes døbefont

Løjtøfte Kirke hører til landsdelens mindste kirker, bygget omkring 1250, som led i det byggeboom, der i 1200-årene gik over både Lolland og Falster efter indførslen af mursten som nyt byggemateriale. Langt de fleste steder erstattede de nye teglstenskirker ældre kirker af træ, som vi også må formode det i Løjtøfte. I hvert fald er kirkens usædvanlige døbefont ældre end den nustående kirke. Materialet er sandsten, og døbefonten er kommet hertil fra Gotland, hvor der i midten af 1100-årene var en gryende storproduktion af fornemme stenhuggerarbejder. Den anonyme kunstner bag Løjtøfte-fonten kaldes *Magister Majestatis*, fordi udsmykningerne fra hans hånd, eller rettere dennes værkstedsgruppe, næsten altid indeholder en markant fremstilling af Kristus, som den tronende Majestas Domini. Kunsthistorien sætter dateringen af døbefonten til omkring 1170.

I Løjtøfte er fontekummen udsmykket med figurrige fortællinger omkring Kristi fødsel. Her ses Bebudelsen, Marias og Elisabeths møde, Jesu fødsel, Josefs drøm, Forkyndelsen for hyrderne på marken, De hellige tre konger for Herodes, Kongernes tilbedelse af Maria med barnet, og særligt fremhævet er den velsignende Kristus med livets bog, siddende på en skyformation, med regnbuen under fødderne, omgivet af en spidsoval indramning, en *mandorla*, som i middelalderkunsten markerer den højeste hellighed.

På undersiden af kummen er der en række ensartede arkader med knælende englefigurer, der endnu i dag fremstår som næsten nyhuggede. Her er også bevaret dele af den oprindelige bemaling med rød farve, som baggrund for englene og ornamenterne. Figurframstillingerne på fonten har sikkert også oprindelig været farvestrålende bemalet. Fodstykket har fire fremspringende, stiliserede løvehoveder med forskellige udtryk og detaljer.

Produktionen af døbefonte på Gotland fortsatte i 1200-tallet, og mange af de nybyggede kirker på Lolland-Falster anskaffede nye døbefonte fra Gotland. Så mange faktisk, at nærværd halvdelen af alle kirkernes middelalderlige døbefonte kommer herfra, ligesom døbefontene fra Gotland blev eksporteret til hele Østersøområdet. De gotlandske døbefonte fra 1200-årene er ikke figursmykkede, men oftest med enkle rundbue-ornamenter, som f.eks. Nordlunde Kirkes fint bevarede font (lille foto). Flere variationer forekommer, som det kan ses rundt i vore kirker. Senere i århundredet omkring 1275 findes en rig planteornamentik, som på den største af fontene fra Tirsted Kirke, nu i Stiftsmuseet i Maribo. I Tågerup Kirke ses en særlig fornem variant i blankpoleret rød kalksten med mange indlejrede forsteninger, der vidner om, hvordan kalkstenen blev skabt på havets bund for millioner af år siden.

TWL

Et forklædt middelalderhus

Langt de fleste af vores købstæder har fået deres købstadsrettigheder i middelalderen (omkring 1050-1536). Købstadsrettighederne blev givet af kongen og udskilte byen fra det omgivende land rent juridisk, fysisk og økonomisk. Dette betød bl.a., at byerne havde ret til at monopolisere handlen fra oplandet, og de havde ret til at beskatte de varer, der

blev transporteret ind til byen for at blive solgt – alt sammen i kongens navn og til gavn for både kongen og byen.

Det mulige økonomiske overskud betød, at byerne voksede, ofte omkring torvet, der normalt lå op til kirken. Gadenettet bestod typisk af en eller to ho-

vedgader med mindre gader, der forbandt hovedgaderne. Købmændene og de bedste håndværkere tjente gode penge, og dette afspejlede sig i deres private huse. I købstæderne blev der bygget huse i to til tre stokværk, oftest i bindingsværk, men med tiden blev flere og flere bygget i tegl.

Husene rummede ofte både butik, beboelse og lagerplads. Køkkenet, kaldet stegers, og stedet, hvor man lavede øllet, kaldet bryggers, kunne evt. være i et mindre baghus.

Enkelte af senmiddelalderens købstadshuse har overlevet til i dag. Ofte voldsomt ombygget og/eller skjult af moderne facader – og dermed næsten forsvundet i det moderne gadebillede.

Man kan finde bindingsværkshuse på Lolland og Falster, der om ikke er middelalderlige så dog tæt på, bl.a. i Nykøbing, Maribo og Nakskov. Teglstenshuse kniber det med, men sjovt nok kan man lokalt finde en bygning, der isoleret set kunne være et middelalderligt borgerhus, men ikke er det.

Bygningen, der er senmiddelalderlig, skal findes på nordsiden af kirken i Stubbekøbing.

Her ligger Skt. Anna Kapel, som: *»i kraft af sine gode proportioner er en af landets smukkeste, gotiske kapelbygninger«*, som det beskrives i *Danmarks Kirker*. Bygningen er opført af tegl oven på en svær kampestenssyld. Over soklen findes et lille profileret tilbagespring af kridtsten. Herefter findes der i murværkets underste del yderligere fire bæltter af kridtsten. Dette harmoniske kapels gavle er prydet med kamtakker, hvoraf flere er middelalderlige. Desuden er begge gavle enkelt og smukt udsmykkede.

Tænker man kirken væk og indsætter et par ekstra vinduer og måske en ekstra dør i bygningen, så står man tilbage med en af landets smukkeste senmiddelalderlige købstadshuse.

En velbevaret middelalderborg

Ser man fra Nysted mod vest ud over vandet, kan man se den imponerende borg Ålholm, der som et levn fra en svunden tid våger over byen. Ålholm er en af de bedst bevarede middelalderborge i Danmark. Den er nævnt så tidligt som omkring år 1300, hvor borgen omtales som en »fast borg« – altså en stærk borg. Dette kan tolkes som om, at borgen al-

lerede da var bygget i teglsten og natursten.

Borgen opstod formentlig senest omkring midten af 1200-tallet, hvor kongemagten opgav Refshaleborg og byggede Ravensborg og altså også Ålholm. Placeringen, langt inde i Nysted Nor på en vandomkranset holm, var ideel.

Som kongeborg spillede borgen en rolle flere gan-

ge i løbet af historien. F.eks. i 1329, hvor kong Christoffer den 2. pantsatte hele Lolland, inkl. Ålholm og alle stedets rettigheder til sin halvbroder Johan den Milde for 20.000 mark sølv. Få år senere blev Christoffer ført i lænker til borgen, hvor han sad som fange til kort før sin død i Nykøbing 1332.

Borgen er gennem tiden ombygget mange gange. Resterne af den tidligste borg ligger stadig indkapslet i den nuværende borg. Der er kun foretaget sparsomme udgravninger ved borgen, og af bygningsarkæologiske undersøgelser er der gennemført ganske få.

De ældste kendte dele af borgen er fra starten af 1300-årene og omfatter i store træk nordfløjen, nordvesttårnet og vestgavlen. I disse bygningers murværk kan man stadig se mange middelalderlige detaljer som blændede vinduer m.m. Nordøsttårnet stammer fra slutningen af 1300-årene, og det blev i 1580'erne forhøjet til den nuværende højde.

Borgen var ved middelalderens slutning et firkantet, om en gårdsplads, lukket anlæg (ca. 74 x 35 meter) omgivet af vand på alle sider. Adgangen til borgen foregik muligvis via forborgen i nord rundt langs en lav vold øst om borgen til indgangen i syd.

Frem til 1859 forblev borgen et helt sluttet og lukket anlæg, men i 1859 besluttede man at ombygge store dele af den. Man rev således bl.a. portbygningen i syd ned, og man åbnede dermed borggården.

I dag ligger borgen stadig og våger over Nysted, og man kan beskue den fra byen – og på nærmere hold, hvis man går fra byen over en dæmning til slottets ladegårdsområde.

Klokkehuset i Gloslunde

På Lolland og i Sønderjylland findes noget helt unikt ved mange kirker, nemlig fritstående klokkehuse. På Lolland findes de i Vestenskov, Arninge, Græshave og Gloslunde samt i Birket. Der har også været klokkehuse i Dannemare og Tillitze; men de blev nedrevet i 1800-tallet. Mest kendt er klokkehuset i Birket, som siges at stamme fra 1350. Det er bygget oven på en gravhøj, men det er ikke noget, der normalt kendetegner klokkehuse. En tanke kunne være, at klokkehuse er en del af et voldsted. Det kunne f.eks. være gældende for klokkehuset i Gloslunde. Det betyder, at deres funktion ikke blot var at bære klokkerne, men også at være dels et tilflugtssted i en absolut usikker tid, dels at være et tårn, hvorfra man måske kunne angribe fjenden.

Klokkehuse er de ældste bevarede rene træbygninger fra Danmarks middelalder, og de har stået i op til næsten 600 år. De er alle bygget af egetræ. Klokkehuse holdes sammen af vandretliggende fodtømmer, som hviler på kampesten. I hjørnerne er der 4 gennemgående stolper, ligesom der er 4 mellemstolper. Den bærende stolpe er midterstolpen, kaldet »kongen«, som måske har

støttet ved klokkehusets bygning. Klokkehuset i Gloslunde er veldokumenteret. Det måler 5,5 x 5,7 meter i planen, og det står som de fleste klokkehuse i Danmark nær indgangen til kirkegården. Klokkehuset er omkring 11 meter højt og det er dateret til 1430.

1400-tallets første del var en ret urolig tid. Dronning Margrethe 1 havde samlet Danmark, Norge og Sverige. Hun døde i 1412. Hendes søn Oluf var død, og det blev derfor bestemt, at hendes slægtning Erik af Pommern skulle overtage tronen. Denne overgang benyttede mange fjender til at føre krig mod Danmark. Svenskerne gjorde oprør. Hansestæderne med Lübeck i spidsen ville have fjernet Øresundstolden, som var indført i 1429. Der var nok af fjender, så derfor ville sognenes beboere dels have et klokkehus, dels et forsvarsværk, og da man havde egetræ nok, blev det bygget i træ. Det vides ikke, om klokkehuset i Gloslunde har været brugt som forsvarsværk i 1400-tallet, men sandsynligvis var det tilfældet under svenskekrigen i 1650'erne, da der er fundet kanonkugler i søen ved siden af.

MFO

Det genfødte skib fra Bøtø Nor

En sommerdag i midten af 1980'erne masede en rendegraver med at oprense en afvandingskanal ved Bøtø Nor på Sydfalster, tæt ved landsbyen Gedesby – i sig selv ikke nogen bemærkelsesværdig aktivitet, men netop denne dag skulle vise sig anderledes. Pludselig dinglede et stort stykke mørnet tømmer fra maskinens frontskovl: et tydeligt tildannet stykke tømmer!

De efterfølgende undersøgelser ved Nationalmuseets Skibshistoriske Laboratorium kunne hurtigt slå fast, at her var der ikke blot tale om et spændende fund, men om noget helt unikt. Rendegraverens fund var nemlig ikke et hvilket som helst stykke frønnet træ. Det var en bid af stævnen på et 700 år gammelt fartøj, der skulle vise sig at være en slags missing link for den nordiske skibsfarts historie – en bro mellem de gamle, slanke vikingeskibe, og middelalderens store, bredbugede kogger. Skibe af denne type var fuldstændig ukendte, og fundet var således ikke så lidt af en sensation. Det var, så at

sige, den sidste brik i det store puslespil, som dansk søfartshistorie gennem årtusinder er.

Som altid med den slags fund blev hver eneste stump, hvor beskeden den end var, nøje dokumenteret og opmålt allerede på stedet. Dernæst overførtes hele fundet, fordelt i bogstaveligt talt tusindvis af stumper, til Nationalmuseets konserveringsafdeling i Brede nord for København. Konserveringen af så omfattende genstande som dette skib er tidskrævende, og de næste år hørte man ikke så meget til fundet. Efter den indledende eufori og mediedækningen af selve fundet blev der stille om middelalderskibet fra Gedesby. Det svævede i fare for at forblive stort set ukendt udenfor en lille kreds af forskere.

Her kunne Middelaldercentret træde til. Søfart var en af de allervigtigste faktorer i middelalderens byliv og selvfølgelig måtte Middelaldercentret også have skibe. Og hvilket forlæg var mere oplagt end det brave handelsfartøj fra Bøtø Nor, der ikke blot er et utroligt vigtigt fund, det var også lokalt!

I samfulde otte år arbejdede en flok skibsbyggere på en fuldskala-rekonstruktion af vraget, og da det endelig kunne sættes i søen var det som et fantastisk smukt og harmonisk fartøj. Siden har hun nu under navnet *Agnete* sejlet både danske og udenlandske farvande tynde som ambassadør for Middelaldercentret, for landsdelen, og for hele vores gamle søfartsnation. Som en slags venligt spøgelsesskib, en hilsen fra fortiden, og fra de gamle mestre udi skibsbyggerkunsten!

Hr. Olufs slot på svigerfars grund

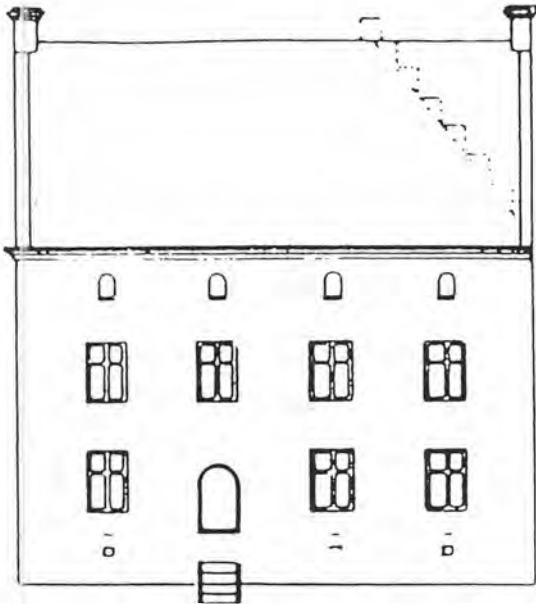
Bønnet slot blev opført i begyndelsen af 1500-tallet, som et stenhus på en borgholm med voldgrave omkring og vindebro. Stenhuset havde 4 fag med halvanden meter tykke mure af munkesten med granitfyld. Huset blev opført med kampestenskælder, 2 stokværk og et skytteleft. Det var forsynet med saddeltag og havde kamtakkede gavle. Bygherren var lensmanden på Nykøbing Slot, Oluf Holgersen

Ulfstand, der i 1480 var blevet gift med Ane, der igen var datter af den falsterske adelsmand Johan Fikkelsen. Ane og Oluf dør barnløse, men Bønnet forbliver i slægtens eje indtil Frederik den 2. overtager Bønnet som jagtslot til Nykøbing Slot i 1585.

Oluf Holgersen Ulfstand blev født i Skåne i 1459. Hans storebror, Jens Holgersen Ulfstand, blev lens-

mand på Gotland. Jens Holgersen byggede et senmiddelalderligt stenhus på Glimmingehus i Skåne i årene fra 1499 til 1502. Oluf blev lensmand på Nykøbing Slot i 1484. Ane far Johan Fikkelsen ejede en gård i Bønnet, som Oluf overtog i 1502. Oluf og Ane opførte et stenhus på ejendommen, der minder om en miniudgave af Glimmingehus i Skåne. Bønnet Slot er en etage lavere, to fag kortere og bygget i et andet materiale end Glimmingehus. Begge stenhuse ligner på mange områder tidlig middelalderlige ridderborge, selv om de først er bygget flere hundrede år senere. Muligvis fordi stenhuse ikke bare er blevet benyttet som jagthytter, men også til ridderlege. På en kalkstensbjælke fra stenhuset på

Bønnet er der indhugget såvel Oluf Holgersens som Ane Fikkelses våbenskjold og teksten Anno Domini 1514.

Oluf Holgersen var en stridslysten herre og hans fejder med ikke mindst Odensebispens Jens Andersen Beldenak kan følges i 1500-tallets retsprotokoller. Stridighederne kulminerede da Oluf Holgersen blev bandlyst af bispens efter drabet på 2 af bispens folk. Oluf Holgersen opnår i 1514 dog et afladsbrev direkte fra paven i Rom og bekoster samme år et kalkmaleri i Stubbekøbing kirke med det pavelige navn og våbenskjold.

Bønnet Slot er i dag udgangspunkt for et såkaldt »Spor i Landskabet« – en vandresti, der giver alle interesserede mulighed for at opleve sider af den danske natur, som ellers ikke er tilgængelig for offentligheden.

Stikhokken – hverdagsmagi på Østlolland

Hvis man går ind i Hydeskov ad skovvejen overfor Hydesbyvej 25, kommer man 100 meter inde i skoven til en korsvej. Hvis man herfra følger vejen til højre, som snor sig mellem høje gran- og bøgebevoksninger, passerer man knap 700 meter fremme en kæmpemæssig grenbunke på venstre hånd.

Det er Stikhokken, hvis grålige solblegede grene vidner om, at den har ligget der længe.

I følge den lokale overlevering skal man ikke gå forbi uden at kaste endnu en gren på bunken. Det

fortælles ikke, hvad der ellers kan ske, og måske er det blot cyklen, der punkterer. Men det ligger alligevel i luften, at det er bedst at gøre, som der bliver sagt, og bunkens størrelse peger på, at mange gennem tiden har fulgt opfordringen.

Nationalmuseet registrerede »Stikhoven« i 1926 som 3,5 meter bred og 1,3 meter høj, og i efteråret 2011, hvor disse linjer skrives, er bunken med 13 meter i længden, 5 meter i bredden og 3 meter i højden større end nogensinde.

Stikhokkens oprindelse fortaber sig i en fjern fortid, og den tilskrives flere historier. Således skal det være her, de lokale bønder slog en forhadet ridefoged ihjel og skjulte liget under en dyngre grene.

Eller måske var det her, at en tjenestepige tog livet af sit faderløse barn.

Få meter fra Stikhokken stod indtil 1950'erne et flere hundrede år gammelt bøgetræ. Og måske stod krybskytten på lur bag dette træ, da han skød vildt-betjenten.

Hydeskov hører til Krenkerup Gods, og da bøgen faldt for stormen, valgte godsets daværende skovri-der Hans Dons at markere stedet med en lille gruppe fremmedartede træer. Mest bemærkelsesværdig er en californisk kæmpefy, som i dag er blevet 27 meter høj.

Hans Dons havde fundet Stikhokken på 200 år gamle skovkort, men mente, at den kan være meget ældre. Skovvejens snoede forløb peger på, at det er en gammel vej gennem området, som på dette sted er lavt og sumpet. Ganske tæt ved passerer man Hyde Å, og grenbunken kan være en slags varde, som markerer et vadested. Hvis da ikke en kastet gren skal sikre, at man kommer over i god behold.

I dag fører en stenplankebro af flækkede granitsten over åen. Kulturarvsstyrelsen har registreret broen som fortidsminde i 2005 uden noget forsøg på datering. Den vidner også om, at stedet er noget særligt.

PF

Færgestedet Gåbense

I Gåbense ligger smukt den hvide Færgesgård, der breder armene ud som en velkommen til de sejlere, der kommer til marinaen og går ad den lange mole ind mod den lille by.

Nordkysten af Falster har gennem tiderne haft mange færgesteder over til Møn og Sjælland. F.eks. ved Grønsund i Borrehuset boede en færgeskone Marie Grubbe, hvis liv har inspireret forfattere. Lolland Falsters Historiske Samfund har rejst en sten på ste-

det. Det har været vigtigt med forbindelser til det øvrige rige fra denne udkant.

Allerede Saxo skriver om kong Valdemars og Absalons togter i 1100-tallet: »Først til allersidst fik Lollikerne og Falstringerne Befaling til at støde til Flaaden, for at de ikke, naar de vidste Besked om Sagen længe i Forvejen, hemmelig skulde sætte Venderne i Kundskab derom«. Jo, Lolland og Falster lå i udkanten af riget. Færgestedet i Gåbense kendes fra 1400-tallet. I

modsatning til de øvrige færgesteder finder der i Gåbense spor af aktiviteter omkring et færgested. Færggården er nu fredet og dens nuværende udseende har den fra 1813, da den blev genopført efter en brand. Senere fik den en længe mod syd, så den blev trelænget. Der blev også opført nye driftsbygninger på »bagsiden« af færggården, samt en rejsestald. Færgefamilien skulle ud over færgeriet have deres udkomme af gæstgiveri og et jordtilliggende.

I 1700-tallet blev der opført 4 små lerklinede færgehuse, men dem tog stormfloden i 1872. Et par stykker blev genopført og det, der nu er tilbage er Gåbense Strandvej nr. 63, der har været kro for tyende og kuske, og det hedder nu Færgehuset. På

Strandvejen 15-17 ligger endnu det, der engang var købmandsgård og magasin, opført i 1863. Nr. 51-57 har været huse for færgekarle og deres familier.

Der har i flere hundrede år været et myldrende liv af færgefolk, fiskere, rejsende og udflugts- og badegæster. Men i 1872 blev den første jernbane på Falster anlagt. Den gik fra Nykøbing F. til Orehoved, hvor en jernbanefærge sørgede for den videre transport. Der blev stille i Gåbense, men den nye overfart kunne i 1919 ikke klare de efterhånden mange biler, så en bilfærge sejlede fra Gåbense. Det stoppede i 1937, da Storstrømsbroen overtog al rejsetrafikken.

OHN

Slotø – et befæstet orlogsværft

Tager man med postbåden på en af de talrige ture, der afvikles gennem sommerhalvåret, er det muligt at aflægge besøg på Slotø i Nakskov Fjord, hvor ruinerne efter et af landets første orlogsværfter findes.

I 1509 erhvervede kong Hans Æbelø, som ønehed på dette tidspunkt. Hensigten med denne erhvervelse var at opføre et befæstet orlogsværft, der kunne levere skibe til flåden, beskytte Nakskov – en af landets på dette tidspunkt vigtigste købstæder – og som samtidig lå strategisk velplaceret i forhold

til Østersøen, hvor kampen på dette tidspunkt mod henholdsvis hanseaterne og Sverige ofte fandt sted. Byggeriet menes at have stået færdigt omkring 1510. I de kommende årtier blev der bygget flere orlogsfartøjer på Engelsborg, men omkring midten af 1500-tallet var værftets betydning udspillet, for dog at få en renæssance i perioden 1620-33 i forbindelse med Christian IVs engagement i 30-årskrigen, hvor bl.a. *Norske Løve* i 1633, som den sidste nybygning, løb af stabelen på Slotø, som stedet nu hed. En mo-

del af Norske Løve kan i dag ses i byrådssalen på rådhuset i Nakskov. En anden på Nakskov Skibs- og Søfartsmuseum.

Det befæstede orlogsværft bestod af et centralt tårn (10 m. i diameter, 8-9 m. i højden og med 3 m. tykke vægge) med skydeskår samt to flankemure – ligeledes udstyret med skydeskår – der i V-form strakte sig fra tårnet og ned mod stranden. I dette område mellem flankemurene lå beddingen, hvor skibsbyggeriet fandt sted. Der er senere på stedet udgravet fundamenter til forskellige bygninger og værksteder samt brolagte veje og stier. Ved udgravningerne blev der ligeledes fra stranden og ca. 20 meter ud i fjorden fundet rester af beddingsfundamentet og en sænkekassekonstruktion, der sandsynligvis har ud-

gjort fundamentet til et mole- eller kajanlæg. Rundt om hele anlægget var der desuden to voldgrave med en mellemliggende vold til beskyttelse af værftet; anlæg, der fortsat er synlige specielt mod syd. Fra midten af 1600-tallet mistede værftet sin betydning og gik i forfald.

3. maj 1945 trådte Slotø dog for alvor ind i historien igen. ØK havde som et resultat af krigen oplagt 3 skibe i den gamle sejlrende ved Slotø, og disse skibe blev ved en fejltagelse angrebet og beskudt af engelske Beaufighters bombefly. Skibene var bemanded med 5 personer, der var samlet til kortspil på *Java*, og bordet, de var samlet omkring, blev splintret og flere blev såret. Det samme gjorde sig gældende for børnene på øens eneste gård.

De Frejlev Skalke

Landsbyen Frejlev på Østlolland gennemgik i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet den samme udvikling som andre landsbyer: overgang til selveje, udskiftning af jordene og udflytning af mange gårde. Efter fællesskabets opløsning mistede bylav og oldermandshverv sin betydning for landsbyerne. Sådan var det dog ikke i Frejlev. Både bylav og oldermandshverv eksisterer stadig, og oldermandshvervet skifter hvert år den første søndag

i maj til den næste gårdejer i den rækkefølge, der har eksisteret i århundreder.

Den vigtigste begivenhed ved oldermandsskiftet er overdragelse af den bykasse, der indeholder de dokumenter, der med stolthed og pietetsfølelse kun kommer frem denne ene dag, hvor de to tredingsoldermænd, der har de to nøgler til bykassen, er til stede for at åbne den. En tredingsoldermand er en person, der varetager en trediedel af ejerlavets jord.

På køreturen med bykassen til den nye oldermands gård gøres der holdt ved Skalkekorset, som står som symbol for gårdmændenes forfædres kamp for deres rettigheder. Ved åbningen af bykassen er det de 5 kongebreve, der har den største opmærksomhed. Det ældste dokument er pergamentet fra 1521 udstedt af Christian den 2., hvori kongen bekræfter Frejlevbøndernes rettighed til deres egen skov.

Fællesskabet gav styrke og mod til at sætte sig op imod de nidkære lensmænd på Ålholm Slot, der anfægtede Frejlevbøndernes ret til deres egen skov. I 1533 udviklede uenigheden sig til, at ridefogeden fra Ålholm blev dræbt af Frejlevbønderne. Ridefogeden havde givet nogle bønder fra nabolandsbyerne ret til at fælde træer i skoven. Det blev for meget for Frejlevbønderne, der i fællesskab dræbte ridefogeden ved at knække hans ryg over en spids sten. I Frejlev Enghave finder man Knækkerygstenen, som sagnet fortæller, er den sten, hvor ugeringen fandt sted.

Hvilken dom drabsmændene fik er uvis, men ifølge sagnet om Skalkekorset er det rejst efter påbud fra kongen for at minde dem om deres skalkagtighed. Bønderne blev for deres udåd bedt om at stille med 12 par hvide okser med røde ører. Det lykkedes dem kun at skaffe 11 par, men et par hvide okser fik ører-

ne farvet røde. Uheldigvis blev det regn på dagen, hvor afleveringen af okserne skulle finde sted, så farven forsvandt. For denne skurkestreg blev bønderne befalet at rejse Skalkekorset, det hvide kors med de røde ører, til evigt minde om De Frejlev skalke.

PS

Den magtfulde enkedronning og slottet

Den middelalderlige borg i Nykøbing blev genopbygget som renæssanceslot i 1594 som domicil for Frederik den 2s enkedronning Sophie. Renæssanceslottet kom til at dominere Nykøbing i mere end 150 år, før det blev solgt til nedrivning på auktion i 1767. Den eneste nustående bygning fra slottet er den kusstald Sophies barnebarn Kronprins Christian fik bygget i det, der i dag er Rosenvænget omkring 1640. Ved Slotsbryggen mellem Slotsgade 43 og Scala Bio står en rest af murkernen fra fangetårnet *Fars Hat*, der oprindeligt blev bygget som befæstningstårn til middelalderborgen, hvor allerede Christoffer den 1's dronning, Margrethe Sambiria, spiller en fremtrædende rolle som enkedronning i Nykøbing i 1200-tallet.

Sophie af Mecklenburg blev i 1572 som 15-årig dronning af Danmark, da hun blev gift med sin 38 årige fætter den danske kong Frederik den 2. Sophie

var datter af Ulrik af Mecklenburg og den danske prinsesse Elisabeth. I forbindelse med giftermålet blev det aftalt, at det gamle middelalderlige slot i Nykøbing skulle bygges om, så det som enkesæde ville være et moderne fyrstehof værdigt. Indtægterne fra krongodset på Falster skulle indgå i Sophies *livgeding*, som hendes enkepension.

Sophie og Frederik fik 7 børn. Den ældste søn Christian blev konge under navnet Christian den 4. som kun 11-årig, da Frederik den 2. døde i 1588. Sophie, der både var en dygtig administrator og økonom, havde gerne både påtaget sig den fortsatte opdragelse af Christian og rigets førelse, men hun røg uklar med rigsrådet og blev bedt om at tage ophold på sine besiddelser på Falster.

Enkedronning Sophie boede på Nykøbing Slot til sin død i 1631. Sophie forvaltede sit gods på Lolland og Falster så godt, at hun skabte sig en formue på kvægekspport og lånevirksomhed. I Nakskov opkøbte Sophie gårde, så hun kunne opmagasinere korn, og hun har lagt titel til Dronningens Pakhus. Sophie udviklede det falsterske landbrug og skovbrug og etablerede blandt meget andet mejerier og dambrug til karper.

Enkedronning Sophie skænkede også altertavlen og en Mecklenburgsk anetavle på ikke mindre end 33 kvadratmeter til klosterkirken i Nykøbing. Anetavlen viser 63 brystbilleder med våbenskjolde og navneoplysninger på Dronning Sophies forfædre i 5 generationer.

Fru Ingemanns altertavle

«Digteren B.S. Ingemann fødtes her i Torkildstrup» står der på mindestenen i præstegårdshaven, rejst 1889 i 100 året for digterens fødsel. Faderen, der var sognepræst her og i nabosognet Lillebrænde, døde imidlertid ved år 1800, og Bernhard Severin flyttede med

sin moder og ældre søskende til Slagelse. Ingemann glemte aldrig den lykkelige barndom i præstegården og den store præstegårdshave, og skrev bl.a. herom i sine erindringer. Provst Ingemann blev gravsat i krypten under kirkens gamle kor, og som en særlig

gestus over for kirken skænkede Ingemanns hustru Lucie Marie f. Mandix i 1842 et nyt altermaleri til Torkilstrup kirke. Maleriets motiv er bygget over skriftens ord om Jesus, der velsigner de små børn, og seks år senere skænkede fru Ingemann også et altermaleri til Lillebrænde kirke. Begge malerier er karakteristiske for Lucie Ingemanns åndfulde, nærmest spirituelle malemåde.

Maleriet i Torkilstrup kirke var bestemt til at blive indsat i midterfeltet i kirkens gamle altertavle fra 1600-tallet, hvor det sad indtil restaureringen for nylig. Altertavlen fremstår nu i sin oprindelige farvepragt, og fru Ingemanns maleri er ophængt i kirken som et selvstændigt kunstværk, og som et udtryk for den veneration som digteren B.S. Ingemann livet igennem nærrede for fødehjemmet. På maleriets sted, er nu i altertavlen tilbageført det ældre maleri i storfeltets oprindelige ramme, der dateres til 1695, ligesom Christian 5.s kronede monogram øverst i topfeltet.

Altertavlens snitværk og hele opbygning er dog ældre endnu og blev udført 1649-50 af *Jørgen Billedsnider*, der 1652 modtog betaling for sit arbejde. Det er billedskæreren Jørgen Ringnis, der er kendt for en lang række værker i de falsterske kirker og er i det hele den af tidens billedskærere, der kendes flest arbejder af i stiftets kirker. Kirkeejeren var på denne tid i de fleste tilfælde Kronen, og for Falsters vedkommende var kirkerne underlagt Nykøbing

slot. Foruden Torkilstrup findes Ringnis' altertavler i Gundslev, Nr. Vedby, Nr. Alslev, Kippinge og Systofte, fordelt over tidsrummet 1633 til 1653. Og i ikke mindre end 17 falsterske kirker er prædikestolene udført af den særdeles produktive billedsnider. Heriblandt også prædikestolen i Torkilstrup kirke fra 1640 med de store evangelistfigurer, som næsten træder ud af arkadefelterne og er så karakteristiske for Jørgen Ringnis' figurstil. I den rigt udsmykkede kirke i Kippinge er foruden altertavle og prædikestol også døbefonten hans værk, og prædikestolen bærer her hans signatur I.R.

TWL

Barokkens mestre

Barokkens tidsalder er en af de frodigste perioder i dansk billedhuggerkunst og har på Lolland-Falster flere kendte udøvere, som man ikke tøver med at kalde kunstnere på hver deres felt.

De kunstnere, vi finder på Lolland og Falster, er udvandrede fra hertugdømmerne, der i begyndelsen af 1600-årene havde et frugtbart kunstnermiljø. Men trediveårskrigen gjorde situationen usikker og flere billedskærere søgte nye veje, og deres værker kan følges via Fyn og Langeland til Lolland. Hans Gudewerdt den yngre er mester for bl.a. den rigt udsmykkede prædikestol i Sandby kirke. Billedskæreren Jørgen Ringnis kom i 1620'erne til Lolland. Hans første arbejde her er så vidt vides den store prædikestol i Nakskov kirke fra 1630. Ringnis var særdeles produktiv, og hans senere arbejder findes navnlig i de falsterske kirker. En anden af de driftige indvandrere var Henrik Werner, der slog sig ned i Maribo, hvor han virkede i årene 1630-60.

Altertavlen i Østofte kirke fra omkring 1650 er udført af Henrik Werner, og forholdsvis enkel i opbygningen, men viser alle barokkens karakteristiske elementer. Billedprogrammet i altertavlen understreger nadveren og opstandelsen, som også kommer til udtryk i indskriften foroven: »*Ego Sum Resurrectio & Vita*« (Jeg er opstandelsen og livet). Opstandelsesrelieffet i topstykket er i klassisk udformning, mens Nadverfremstillingen i hovedfeltet er udsåret med fritskårne figurer i arkitektonisk indramning

og med mange detaljer. Fra sidefelterne bevidnes de centrale scener af evangelisterne Markus og Johannes forneden, og Mattæus og Lukas, hver med deres særlige symboler, løven, ørnen, engelen og oxen. I sin udformning er altertavlens vinger formentlig tænkt til at kunne være bemalet med våbenskjolde for giveren eller kirkeejeren, men står i dag uden udsmykning. Det maledede årstal »Anno 1674« markerer formentlig den første bemaling og staffering af altertavlen. Det er ikke usædvanligt på denne tid, at nye altertavler leveredes uden bemaling, og først senere blev malet.

Henrik Werner fra Maribo hører til de sære bruskarokke billedskærere, og hans værker kan ses i mange af vore kirker. Først og fremmest den rigt udsmykkede altertavle i Maribo Domkirke fra 1641, der er hans største arbejde. Den ses på det lille foto. Alterkalken på nadverbordet er her senere tilføjet; oprindeligt var der kun kalken ved bønner i Getsemane Have, neden under. Werner er også mester for det anselige korgitter i Halsted kirke og et par rent ornamentale epitafierammer i samme kirke, ligesom »Mester Hendrik« også leverede altertavle, korgitter og prædikestol til Sorø kirke. En smuk lille altertavle blev i 1638 anskaffet til det nyindrettede privatkapel på herregården Orebygård. Denne altertavle prydede siden alteret i Majbølle kirke og kan nu ses på Nationalmuseet, hvor den på fornemste vis repræsenterer Lolland-Falsters rige barokkunst.

TWL

Stampen ved Fribrodre Å

Navnet Fribrodre Å kommer sandsynligvis af de vendiske ord *Pri brod*, der betyder vadested, men der findes en anden god forklaring på navnet:

To brødre, der var dømt til døden for mord, blev lovet at slippe for straf, hvis de dræbte lindormen, der boede i dalen syd for Stubbekøbing. Det lykkedes for dem, men lindormen slog i sin døds kamp

så voldsomme slag med halen, at Fribrodre Å fik sit krumme løb og navn efter de nu frie brødre.

Ved åens udløb lige øst for Stubbekøbing og for enden af Møllegade på skellet mellem Søndre og Nørre Herred lå en vandmølle, som nævnes første gang i 1509, men sikkert er ældre. I jordebogen fra 1652 står

der, at vandmøllen var en græsmølle, dvs. at den kun malede i vinterhalvåret, da den ikke havde ret til at opstemme vandet om sommeren. Stigbordet skulle tages op 1. maj og måtte ikke sættes ned igen, før alt høg og korn var høstet på de arealer, der skulle sættes under vand.

Møllen havde to kværne, men havde kun en i brug ad gangen. Den kunne male 6 tønder mel i døgnet. Det store vandhjul var ca. 2 m i højden, det lille ca. 1,25 m, men det havde været ude af brug i 3 år.

Møllen var altså oprindeligt en kornmølle, men i 1815 omtales den som valkemølle, så kværnene var blevet udskiftet med stempler, der skulle bearbejde det strikkede tøj, så det fildede og blev tæt og varmt. Møllen fik sandsynligvis navnet Stampen, fordi de stampende stempler kunne høres på afstand.

Efterhånden kneb det at få vand nok til at drive møllen, så i 1845 besluttede man at grave en kanel ud til Grønsund ca. 250 m før det oprindelige udløb, og her opførte man en ny stampemølle. Den stampede indtil 1888, hvor den blev ombygget til kornmølle og fungerede som sådan i nogle år.

Den gamle mølle blev i 1845 ombygget til privatbolig, og i næsten 100 år lå begge møllehusene der, en for enden af Møllegade og en ved åen, forbundet af Orevej med de hvidmalede sten. I 1917 købte kommunen den gamle mølle, og i 1930 blev den rettet ned.

KR

Kildens vand og Kristi blod

På lang afstand kan man se tårnet på Kippinge kirke rage godt op i landskabet. Kirken tiltrak i middelalderen store mængder af danske og udenlandske pilgrimme. De kom til Kippinge, fordi kirken rummede *Det hellige sakramente*, som var nogle flydende

dråber af Kristi blod. På kirkegården sprang desuden Sct. Sørenes kilde, som man tillagde helbredende kræfter. Kippinge var kendt som det næststørste valfartsted i Danmark, og stedet blev specielt opsøgt til Sct. Hans.

Helt fra før-kristen tid havde folk valfartet til helbredende kilder, og de havde ofret til dem i håb om helbredelse for forskellige sygdomme. I den katolske tid var adskillige af disse offerkilder blevet til kristne helligkilder. Efter reformationen i 1536 indledte præsterne en forbitret kamp mod alle resterne af den katolske tro, bl.a. også kildedyrkelsen. Det var imod Luthers rene lære at tilbede helgener, valfarte til deres kilder osv. Roskilde-biskoppen Peder Palladius skrev allerede i 1554, at *afgudsdyrkelsen* i Kippinge var afskaffet, men i virkeligheden medførte de første 100 år efter reformationen en opblomstring i søgningen til helligkilderne i stedet for en afmatning, som præsterne ønskede.

Tusinder af valfartende besøgte Kippinge kirke, og mange penge og værdifulde gaver blev lagt i kir-

keblokken eller på alteret. I Nationalmuseet findes en alterkalk med et kronet »O«, der menes at være skænket af kong Oluf, søn af dronning Margrethe I ved hans besøg i slutningen af 1300-tallet. Andre kongelige personer har også besøgt kirken, bl.a. Christian II, der i 1500-tallets begyndelse altid var i pengetrang. Derfor lånte han flere gange ganske betydelige beløb af kirken i Kippinge.

Valfarten til kirken og kilden fortsatte, selv om gejstligheden rasede mod *»den falske tro«*, at en sådan kilde kunne helbrede de syge. En kapellan fra Nakskov skrev i slutningen af 1600-tallet at: *»Kippinge er ingen steder nævnt i bibelen som helligdom, og derfor er det ugudeligt at betragte stedet som sådant«*.

Endnu i 1743 kan man af kirkens regnskaber se, at der indkom 500 rigsdaler i kildeblokken. Ved slutningen af århundredet aftog kildebesøgene, og kilden forfaldt. I 1842 besøgte Christian VIII kirken og lovede, at kilden skulle blive oprenset og istandsat, men det skete ikke. Man glemte siden kildens placering, indtil den blev genfundet vest for kirken i 1964, og man rejste på stedet et rekonstrueret kildehus af samme type som det oprindelige.

Granaten i kirken

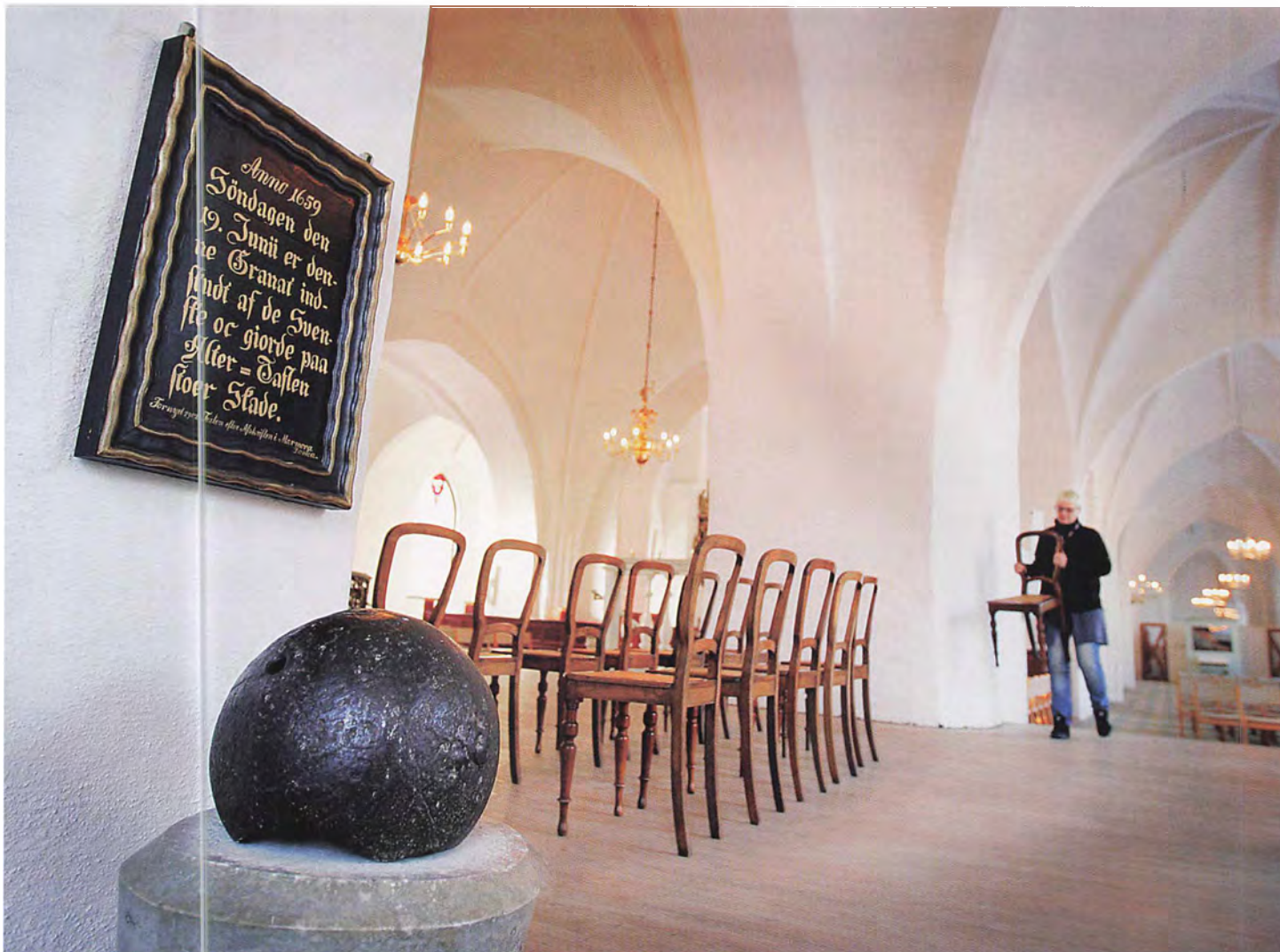
Med et brag gik en stor granat pludselig gennem taget på Skt. Nikolaj kirke i Nakskov. Det var søndag d. 1. juni 1659, og kirken var fyldt med kirkegængere og 3 præster, for der var 7 børn, som skulle døbes, og 130 altergæster. Uden for byens volde lå svenske soldater, som havde belejret Nakskov igennem flere måneder. De bombarderede ofte byen, og denne dag var de heldige at få en fuldtræffer på kirken. Granaten landede foran alteret, men heldigvis nåede alle at flygte, før den eksploderede. Resterne af granaten fremvises stadig i kirken, og over alteret er isat en jernplade, som markerer, hvor granaten gik gennem loftet. Den sorte plade har bevirket, at granaten i dag

opfattes som en kanonkugle af rigtig mange nakskovitter.

Nakskov var i renæssancen en befæstet by omgivet af en lav fæstningsvold. Under Svenskekrigen 1657-1660 kom fæstningen for eneste gang i funktion som forsvar af byen. Svenskekongen Karl X Gustav drog i februar 1658 over isen med sin store hær fra Lange-land til Lolland. Hæren gik i land ved Frederiksdal, og kongen tilbød Nakskov at undlade at ødelægge byen, hvis den overgav sig. Nakskov var helt uforberedt på truslen fra svenskerne, og byen overgav sig uden kamp. Svenskernes ophold i Nakskov blev kort, før man sluttede freden i Roskilde senere på

måneden. Den svenske konge fortrød hurtigt fredsaftalen, og han indledte i august endnu et angreb på Danmark. I 1659 vendte han tilbage for at erobre Lolland-Falster. Denne gang ville Nakskov ikke overgive sig uden kamp, så forsvarslederen oberst Kørber afslog svenskernes tilbud om overgivelse. Svenskerne indledte derfor 2½ måneders belejring af Nakskov. De beskød byen med artilleri, men de fleste kanonkugler og granater ramte ikke deres mål. Svenskerne forsøgte også at storme Nakskov, men byen havde nu en garnison på 2000 danske soldater,

og det lykkedes at holde stand til midten af juli, hvor fæstningen løb tør for krudt til kanonerne. Svenskerne erobrede byen, som blev udplyndret og ødelagt, og det tog mange årtier før Nakskov havde overvundet krigens ødelæggelser. Mange modige danskere spillede en rolle under belejringen, f.eks. byens borgmestre Niels Nielsen og Peder Mortensen, samt bonden Otto Kuld. Som minder om denne grusomme tid findes rundt om i Nakskovs gadenavne som Kørbersgade, Otto Kulds vej og Niels Niensensgade.

HP

Bet Olam haJehudi be Nakskov

De hebraiske ord betyder: *Den jødiske begravelsesplads i Nakskov.*

Christian IV var den første danske konge til at kontakte jøder for at få disse driftige finans- og handelsfolk til Danmark for at få gang i handlen. Så tidligt som i 1619 indledte han et samarbejde med den portugisiske (*sefardiske*) jøde Albert Dionis (*Samuel Jachja*) for at skabe konkurrence til Hamburg som handelscentrum i den nye by, Glückstadt ved Elbens udløb. Siden hen blev fattige askenasiske jøder invi-

teret fra Hamburg til Altona. Iflg. det danske rigsarkivs »*jødeakter*« fik tobaksspinder Jacob Sussman – og hans efterkommere – som den første jøde den 23. september 1674 tilladelse til at bosætte sig i Nakskov og drive tobaksfabrikation. Siden hen fulgte andre jøder efter for at fremme handlen i købstaden, hvad der mildest talt ikke vakte udelt begejstring hos byens handlende. Efterhånden meldte behovet sig for en begravelsesplads såvel som en synagoge.

Omkring 1710 fik jøderne deres egen begravelses-

plads (*bet olam*) på hjørnet af Jødevej og Engtoften. Det er den tredjeældste ud af i alt 12 jødiske (*mosaiske*) begravelsespladser i Danmark. Den ældste gravsten er over tobaksspinder Isak Cantor fra 1722. Begravelsespladsen blev udvidet i 1815, og et lighus (*kapel*) blev opført i 1847. I tidens løb er der begravet ca. 175 personer i begravelsespladsens tre afsnit. Den sidste begravelse fandt sted i 1920. Iflg. jødisk skik må man ikke sløjfe et jødisk gravsted. Det skal ligge hen til evig tid (*leOlam*), hvilket har gjort at nogle sten i dag er omsluttet af træer. Begravelsespladsen passes i dag af kommunen.

Den jødiske menighed (*mosaisk trossamfund*) havde siden 1714 lejet sig ind i et lokale i Fruegade 2 – ved

Søndergade, hvor de havde deres første synagoge. I 1816 købte de huset af købmand Nathan Elsas; men i 1845 var bygningen så forfalden, at den blev dømt til nedrivning, og i 1846 solgtes den til nedrivning. I 1880 nyopførtes efter en længere indsamling synagogen på hjørnet af Klostergade og Nørre Boulevard. Bygningen blev i 1929 overtaget af kommunen, hvor en pedel på Byskolen fik til huse i stueetagen, mens menigheden endnu holdt til på første sal; men omkring 1954 blev bygningen revet ned til fordel for boulevardudvidelsen, da bygningen ikke længere blev brugt som synagoge.

BAM

Betal bytold ved Acciseboden

Året 1416 anses som stiftelsesåret for Maribos birgittinerkloster. Allerede samme år tildelte Erik af Pommern klosteret rettighederne til anlæggelse af en by ved klosteret, som ved et særligt pantebrev fra 1418, fik navnet Marienbo. Straks efter anlagdes et torv øst for klosteret med mange indfaldsveje. Byens borgere var underlagt klosteret og skulle betalte afgifter dertil. Klosters største indtægter kom fra landbruget og fra forskellige gaver. Byen fik stadfæstet deres købstadsprivilegier allerede i 1417 og fik dem udvidet flere gange i løbet af 1400-årene. Betingelserne var ikke optimale for en potentiel handelsby, da adgangen til havet var en besværlig proces. Så med sin placering midt på Lolland var byen i middelalderen meget afhængig af klosteret. I 1505 skaffede klosteret en torvedag til byen, hvor de lokale bønder frit kunne indføre deres varer og sælge dem på torvet uden at skulle betale afgift til kronen.

Efter reformationen i 1536 blev båndene mellem kloster og by løsnet en smule, men selvom byen i 1560 både havde borgmester og råd, skulle der stadig betales afgifter til klosteret. Først i 1621 blev byen selvstændig. Nedtrapning af klosters aktiviteter betød en nedgang for byen. Hovedbeskæftigelsen var stadig landbrug, og indbyggerne forsøgte at oparbejde en vis form for handel i byen. Projektet lykkedes ikke helt, da mange af de større godser i nærheden stak en kæp i hjulet. I anden halvdel af 1600-årene indførtes en bytold, kaldet accise. Tolden var en forbrugsafgift på de varer, bønderne førte fra

landet til byen. Accisen blev opkrævet ved acciseboder eller bomme, der stod ved byens indfaldsveje. Betalingen af accisen stoppede i 1852, da byens acciseboder blev solgt i 1851. På fotoet og på akvarellen

len fra 1854 ses acciseboden ved indfaldsvejen Nørregade i Maribo. I baggrunden dominerer den store domkirke. Billedet er malet af Carl Henrichsen kun et par år efter, at betalingen af accisen/bytolden ikke længere blev opkrævet i byen.

I 1739 fik byen ret til at afholde et årligt forårshestemarked, og senere fik man tilladelse til at holde kvæg- og kræmmermarkeder om efteråret. I begyndelsen af 1800-årene var der stor interesse i at få vækst og handel til byen. I 1836 blev der derfor opført en primitiv skibsbro i den nærliggende havneby

Bandholm, og allerede i 1845 åbnedes der for regelmæssig skibsfart. Det fik gang i Maribos købmænd, og handlen i byen blomstrede. På og ved torvet opførtes store købmandsgårde, og med industrialiseringen kom der igen gang i byen.

ASM

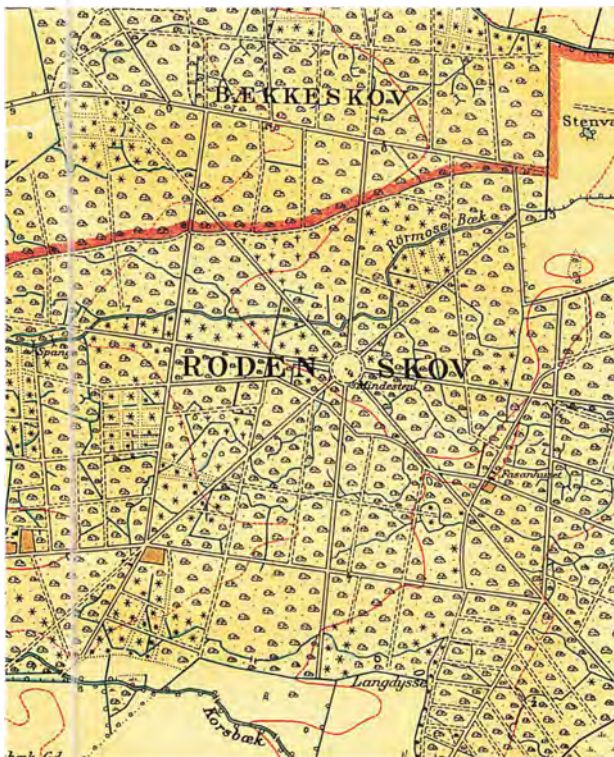

Bestialske jagtform eller skovbrug?

Roden skov på Lolland er på alle måder et besøg værd. Udover at skoven er en smuk skov, der ligger helt ud til Guldborgsund, findes der i den sydlige ende en række gravhøje, som vækker tanker om eventyr og overtro. Skoven indeholder dog også et stisystem, som gør, at den udskiller sig fra de andre skove på Lolland og Falster. Centralt i skoven er der en cirkelrund plads. Ud fra denne strækker sig otte stier eller veje. Dette kunne være en såkaldt parforcestjerne, brugt i parforcejagt (af det franske *par force de cerf* – med (vold og) magt at jage hjort). Dette var en meget yndet jagtform frem til midten af

1700 tallet. Jagtformen kendes og kan dokumenteres helt tilbage til jernalderen, muligvis endnu længere. Det er dog først i 16- og 1700-tallet, at den dukker op med navnet parforce, og i en periode er det en af de mest elskede jagtformer i de europæiske fyrstehuse. Christian den 4. indfører jagten i Danmark efter et besøg hos den franske kong Ludvig den XIV. Et godt eksempel kan ses i Dyrehaven nord for København.

Under parforcejagten i Danmark var det oftest en stor kraftig hjort, der var udset i forvejen. Et større jagtselskab, ofte bestående af fornemme damer og

herrer, samledes derefter på et centralt beliggende sted i jagtviret. Herfra kunne man se alle parforcestjernens jagtveje. Fra midten af stjernen, kunne tilskuerne iagttage jægernes og hundenes forfølgelse af hjorten. På strategiske steder i skoven stod jægere til hest med friske hunde. Når der var kontakt med hjorten, blev den vilde jagt sat i gang. Hunde og ryttere satte efter den udvalgte hjort, mens jagtbejtjente blæste lystig musik i parforcehornene. Når hjorten var jaget næsten til døde, var jagten ved at være slut. En udvalgt gæst eller kongen red herefter frem fra stjernes centrum og dræbte det udmattede dyr efter en nøje fastlagt ceremoni.

Står man således midt i den centrale åbning i Roden skov og kan overskue alle stier, forestiller man sig let, hvorledes denne jagtform har udspillet sig. Problemet med parforsten i Roden skov er bare, at vi ikke ved, om den er anlagt som parforcestjerne eller om det blot er en skovmands forsøg på at lave et skovdyrkningsystem.

LPL

Kancelliråd Classens mange spor

J. F. Classen var en af 1700-tallets fremmeste mænd, tæt på magten, våbenhandler og ejede store jordbesiddelser på Falster og Lolland. Han døde barnløs i 1792 og efterlod sine penge i en stiftelse, det Classenske Fideicommiss, som havde til hovedformål: »at

danne nyttige Mennesker til Statens Bedste, at understøtte og befordre Vindskebelighed og Arbejdsomhed i de nødvendigste Dele for landets Vel og at hjælpe og lindre Fattigdom og Elendighed.»

Classen var født i Kristiania i 1725. Han tog en

teologisk embedseksamen i København, men brugte den ikke. Han kastede sig over handel, og da kong Frederik den 5. besøgte Norge i 1749, var han med i følget. Kun 24 år gammel slog han sig med held ind på handel med krigsmateriale, senere erhvervede han krudtværket i Frederiksværk. I løbet af kort tid kom han tæt på kongen og dermed magten. I 1751 blev han udnævnt til kancelliråd, og senere i 1753 blev han sekretær i Kommercekollegiet.

Classen boede på Corselitze gods på Østfalster. Han nærede et stort ønske om at danne nyttige mennesker til statens bedste. Classen tog sit ansvar alvorligt, og det blev senere et af hovedformålene bag Det Classenske Fideicommis virke. Han ønskede at uddanne de folk, han havde ansvaret over for. I hans testamente var der afsat midler til uddannelse af børn, både børn af godsernes bønder, men også soldaterbørn og børn i København, var der tænkt på. Skolerne var almindelige skoler og de såkaldte

spindeskoler, hvor eleverne gennem at et håndværk lærte flid og vindskebelighed.

J. F. Classens bror P. H. Classen gav afkald på de fordringer, han havde i broderens testamente, og lod efter sin død sin betydelige formue indgå i Fideicommisset. Han delte broderens ånd, og det er således hans fortjeneste, at der i 1799 oprettedes: »En agerdyrknings-skole for gode subjekter af bondestanden« på Næsgaard, Danmarks første landbrugsskole, som indtil 2009 fungerede i de oprindelige bygninger på Nordøstfalster. Den ses på det lille foto.

J.F. Classen efterlod sig en formue; ca. 1.000.000 R.dlr. men også en plads i historie, som en af tidens store mænd. Hans navn lever videre i en lang række af institutioner og bygninger, ikke mindst Corselitze, som han fik skøde på i 1768 og derefter gennemgribende restaureret i 1775-77.

US

Stævningsskov – tidlig skovdrift

Stævning er en form for styning (afhugning af ved) nær jordoverfladen, så de nye skud skyder fra det nederste af stammen. Kun få træarter kan tåle stævning, og på Lolland og Falster har man stævnet hassel, rødel og i mindre grad ask.

Det er en af de ældste former for regulær skovdrift, idet der er tegn på, at man allerede i jægersten-

alderen stævnede hassel, der brugtes til fremstilling af forskellige redskaber bl.a. fiskegærde og ruser. I middelalderen og langt op i tiden var denne form for skovdrift altdominerende for at skaffe træ til gærdsel. I 1500-1700 tallet var det heller ikke ualmindeligt i Østdanmark, at hasselnødder indgik i bøndernes betaling af skatter og afgifter. Indtil 1800

stævnedede man hassel for bl.a. at producere kæppe, der kløvedes og anvendtes til tøndebånd. Det var sine steder i Sydøstdanmark en hel småindustri. Elletræ anvendtes i stor stil til træskofremstilling på grund af træets evne til ikke at flække, og så var det behageligere at gå på end f.eks. bøgetræ. Da elletræ helt vanddækket er meget modstandsdygtigt over for råd, er udborede stammer anvendt til pumperør i vandposte og som vandrør.

Fordelene ved stævningsdriften var, at genetablering er gratis. Skovene inddeltes i parceller som blev stævnet i en rotation, hvor genvæksten på hver par-

cel blev stævnet måske hvert 5., 10. eller 20. år, afhængigt af hvilke dimensioner og mængder brænde og gavntræ, der var brug for. I dag er der ingen videre efterspørgsel af de produkter, stævningsskoven typisk producerer, dog anvendes rødæl i vore dage også til rygning og mere begrænset i møbelindustrien. Men hvem ved, om stævningsskovene vil få en renaissance i fremtidens produktion af biomasse til energiforsyning?

På Lolland og Falster har vi stadig ret store ellebevoksninger, idet træets økologi gør, at det kan vokse på de mest vandlidende arealer, hvor nutidens vigtige træarter og produktionsmåder alligevel klarer sig ringe. I skovene omkring Maribosøerne er store dele af ellesumpene udlagt som såkaldt urørt skov, der i et naturbevaringsperspektiv, er en biotop med høj biologisk mangfoldighed. I den fredede skov Stubtykke på Nordlolland, findes egeskov med underskov af stævnet hassel, hvor driftsformen er bevaret, dels af kulturhistoriske årsager, dels fordi driftsformen giver en lysåben skov med en høj biodiversitet.

Bosættelser og ladepladser ved Rødby Fjord

I eftersommeren 1927 skete der en markant ændring af landskabet sydvest for Rødby, da man startede pumperne i den nybyggede pumpestation i Kramnitse og dermed tørlagde den tilbageværende del af Rødby Fjord, så der nu blev agerland, hvor der før havde været vand.

Rødby Fjord lå ved en af tidligere tiders handelsruter gennem Østersøen mellem Skandinavien og Tyskland, og der har været bosættelse langt tilbage i tiden.

Mens man tidligere stort set nøjedes med at bosætte sig ved bredden af fjorden og kombinere agerbrug

med fiskeri og jagt, begyndte man i 1800-tallet at få interesse i at tørlægge dele af fjorden. Et øget befolkningstal krævede mere jord, og her kom indvindingen af nyt land ind i billedet med bygningen af dæmninger over de inderste vige af fjorden, som derefter kunne tørlægges.

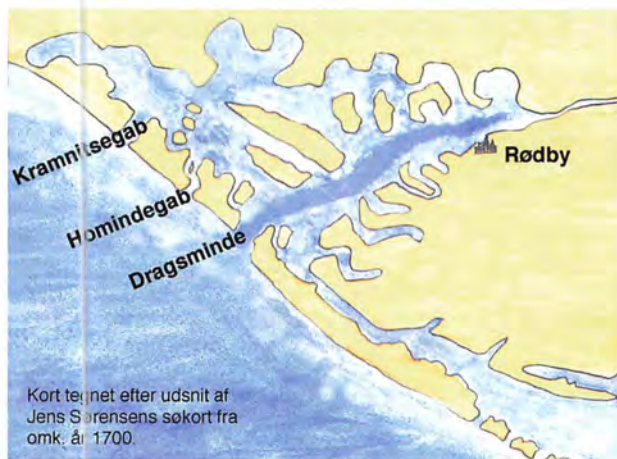
Disse arbejder blev dog sat meget tilbage, da området blev ramt af en voldsom stormflod den 13. november 1872. Mange menneskeliv gik tabt, og de materielle ødelæggelser var store.

For at undgå gentagelse af dette, lod staten bygge et dige ud mod Østersøen. Det betød, at Rødby Fjord blev en indsø, forbundet med havet gennem

en sluse ved Kramnitse. Dette indebar, at man nu ikke længere kunne sejle fra Østersøen ind i fjorden.

Gennem tiden har Rødby været en havneby uden egentlig havn, idet trafikken over Østersøen sejlede

til en ladeplads ved kysten, hvorfra gods og passagerer blev viderebefordret i fladbundede pramme. Disse ladepladser har skiftet gennem tiden på grund af sandvandring i havet og tilmudring af fjorden. Den første vi hører om, er indsejlingen ved Hominde, mellem Bredfjed og Kramnitse, som første gang er nævnt i begyndelsen af 1500-tallet. I området er fundet en pælespærring i Vester Skarholm rende, dateret til omkring år 1000.

Ladepladsen ved Dragsminde (Bredfjed) benyttes fra slutningen af 1500-tallet frem til slutningen 1700 tallet. Her var der både pakhuse, fiskerhuse og en toldbod. Af bevarede toldregnskaber kan man se, at der har været en ret betydelig im- og eksport her.

Kramnitse, der lå ved hovedudløbet fra Rødby Fjord, fungerede som ladeplads frem til indsejlingen blev lukket i forbindelse med etablering af førnævnte dige og sluse.

Fattig i livet – men rig i døden

I landsbyen Bursø, Bursøvej 15 – 17, ligger et hus, der er bygget som et hospital. Ejeren er stolt over husets alder, der står 1703 på træskiltet. Hospitalet blev oprettet af godset Søholts ejer, stiftamtmand Henning Ulrik v. Lützw. Hans epitafium findes i Fuglse kirke.

Et hospital betød i ældre tid ikke et sygehus, men et opholdsted for gamle, syge, fattige og vanføre. Dermed var nogle af sognets svage sikret tag over hovedet, og de var fri for at gå rundt og tigge almisse. Hospitalet havde 6 værelser, 3 stuer, et køkken og et spisekammer. Endelig var der også en skolestue.

Her skulle en af de mest raske af lemmerne under- vise hospitalets øvrige lemmer samt sognet fattige børn i kristendom.

Beboerne fik gratis naturalier til mad og klæder. Nogle af indtægterne kom ved salg af beboernes arbejde. Mændene fremstillede bl.a. træredskaber, og kvinderne kartede, spandt uld og vævede m.m.

Hospitalets drift blev også betalt af ejeren af Søholt, der fik ret til kongetiende, afløseren for bispetiende, fra Krønge, Bursø og Holeby samt kirketiende fra Krønge. Tilsynet med hospitalet skulle det offentlige varetage, og det var dengang stiftamtmanden, bispens og sognepræsten.

I 1703 blev der opsat fire sandstenfigurer på bygningen. To af figurerne var draperede skeletter, på den ene stod der: »*Arm i Lifved*« og på den anden:

»*Rig i Døden*«. De to andre figurer forestillede en fattig mand og en fattig kvinde. Figurerne findes nu på Nationalmuseet, da afbildninger af almuen fra denne tid er meget sjældne.

I næsten 200 år fungerede hospitalet, da det blev nedlagt i 1898. Kommunerne overtog nu de sociale forpligtelser.

Ved Engestofte gods, lige over for kirken, er der også et bevaret et gammelt godshospital. I Nørreballe, Østofte Gade 21, findes endnu huset, der fra 1778 til 1910 rummede et hospital. Her blev hospitalet oprettet af bønderne og præsten med hjælp fra Knuthenborg gods.

Private personer kunne også oprette sådanne milde stiftelser, et godt eksempel ligge i Juniorsgade 10, Saksøbing, hvor købmand Lars Hansen Junior indrettede et hospital i 1802.

Barokhaven ved Søholt

Ved sydkanten af Søndersø på Midtjylland ligger godset Søholt. Øst for hovedbygningen findes en af Danmarks få privatejede barokhaver. Den oprindelige have er anlagt i 1690'erne formentlig efter forbillede fra Frankrig eller Holland, hvor det stift geometriske haveanlæg havde været på mode i længere tid.

I 1767 beskrives Søholt som: »et af de prægtigste Herresæder her i Landet« med en »stor og kostelig Lysthauge, hvis lige ikke findes ved nogen adelig Gård i Danmark«. Den: »opvække alle Beskueres Forundring ved en Mængde af Allér, Perspektiver, kunstige Vandledninger, Cascader, Statuer og alt det, som kan kaldes ypperligt i den Art«.

Havens midterakse pegede midt på den oprindelige østvendte sidefløj, som det kan ses på den gamle tegning, men de fleste af bygningerne er i dag væk. Et sådant haveanlæg kræver omhyggelig pleje bl.a. klipping af de engang 5 m. høje hække langs hovedaksen og de to sideakser i havens længderetning.

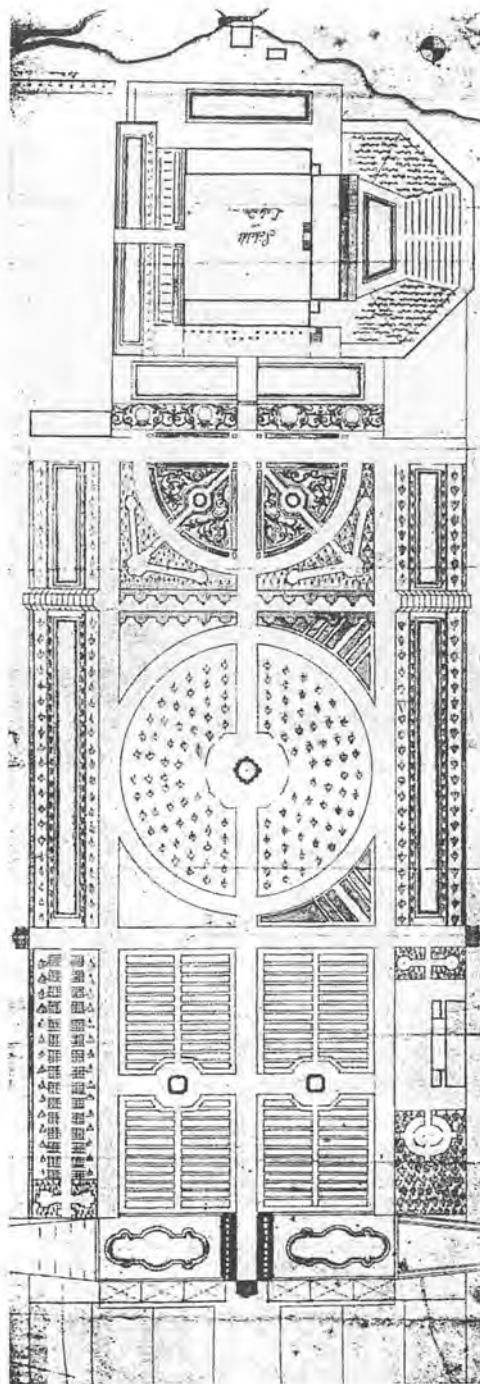
Pleje i over 300 år af et så stort haveanlæg har gennem tiderne været en bekostelig affære, og de levende elementer kan tage magten. Det har været muligt at få midler fra Realdania Fonden i 2006 til en gennemgående fornyelse af haven.

Et sådant projekt til fornyelse af barokhaven kræver mange overvejelser. Hvilke elementer af de historiske træk skal bevares, hvilke elementer er det nødvendigt at udskifte, og hvad kræver en sikring af den fortsatte pleje, hvor det i dag er nødvendigt at anvende tunge maskiner, og hvordan skal anlægget gøres publikumvenligt.

Inder projektet rigtigt startede stod der i hovedaksen et familiemonument over etatsråd L. Jørgensen og hustru, der ejede Søholt fra 1852 til 1889, det blev flyttet syd for haven, og i stedet er etableret et bassin med springvand. Oprindeligt havde der her stået en fontæne. Barokhaven er blevet hegnet for at hindre råvildtet i at spise bunden af hækkene og for at adskille de private områder og områder med offentlig adgang, hvor der skal informeres om haven. Hele arbejdet sluttede med en offentlig åbning i juni 2010.

Goosejerne rejste ud, og deres indtryk tog de med hjem, og de gav inspiration til den jævne del af befolkningen, når der skulle anlægges mindre haver. Herregårdshaverne fortæller kulturhistorie, se også afsnittet om Knuthenborgs engelske have.

LAJ

Den, der kommer først til mølle, får først malet

På Vestlolland, syd for Nakskov Fjord, ligger Kappel Stubmølle. Den er bygget omkring 1730 og var i funktion som kornmølle i godt 200 år frem til 1935. Siden 2003 ejes den af Kappel Stubmøllelaug, og efter den seneste restaurering i 2004 kan møllen igen male mel.

På Sydfalster tæt på Gedser ligger Gedesby Mølle, som ses på det lille foto. Det er den sydligste af Danmarks hollandske vindmøller og den yngste af møllerne på Lolland-Falster. Den er opført i 1911 og var i funktion som vindmølle indtil 1947. Gedesby Møl-

leaug blev stiftet i 1985 og har stået for istandsættelse af møllen, som igen er fuldt funktionsdygtig.

Det velkendte ordsprog: »Den, der kommer først til mølle, får først malet«, afspejler kornmøllernes oprindelige funktion. Man kom med sit eget korn, fik det malet hos mølleren og tog hjem med melet til brug i egen husholdning. Møllen var en godkendt kundemølle, og mølleren en håndværker, der mod betaling leverede en arbejdsydelse til de lokale kunder. Der-

for måtte der ikke være for langt til mølle, for det var kunderne, der skulle komme til møllen.

I 1802 var der på Lolland-Falster 107 møller, heraf 1 vandmølle, 102 stubmøller og 4 hollandske møller. Der var næsten ingen vandløb, der egnede sig til vandmøller, og møllerne var derfor næsten alle vindmøller.

Stubmøllen er den ældste vindmølletype. Det er en bindingsværkskonstruktion i to etager, og hele møllen kan krøjes omkring stubben. Der er normalt kun en enkelt kværn på øverste etage, kværnloftet. På Lolland-Falster er bevaret bemærkelsesværdigt mange stubmøller fra 1600-tallet og 1700-tallet, nemlig Kappel, Stouby ved Væggerløse, Torkilstrup og Østofte, samt landets måske ældste stubmølle fra ca. 1600 på Frilandsmuseet i Maribo.

I 1800-tallet blev de fleste stubmøller erstattet af hollandske vindmøller, som kan bygges større med flere etager, kværne, sigter og andet mølleinventar. Her sidder møllevingerne på hatten, som kan drejes i forhold til den øvrige mølle, der er en faststående bygning. De gamle vindmøller holdt op med at fungere i første halvdel af 1900-tallet, men nogle hollandske møller er bevaret som museums møller. Det drejer sig på Lolland-Falster især om Ejegod i Nykøbing, Eskilstrup, Fejø, Kettinge, Majbølle, Vindeby på Vestlolland, samt Gedesby på Sydfalster.

Rytterskoler til udannelse af bøndernes børn

På Krusegårdsvej 1 i Errindlev ligger Assenbølle rytterskole, en af Lolland-Falsters bedst bevarede rytterskoler. Skolen er et resultat af en forordning, som Frederik IV udstedte i 1721. Kongen havde besluttet, at der på den del af krongodset, der leverede mandskab, heste og underhold til det kongelige rytteri, altså landets rytterdistrikter, skulle opføres skoler

for landbefolkningens børn. Derfor blev der i 1722-27 opført 240 ensartede skoler rundt om i landet, heraf 11 på det sydøstlige Lolland og 27 på Falster.

Assenbølle rytterskoles ydre mål er uforandret siden opførelsen. De udgør de obligatoriske 21 alen i længden, 12 alen i bredden og 4,5 alen fra gulv til loft, hvilket vil sige 13,2 x 7,5 x 2,8 m. Indretningen

bestod af en skolestue samt lærerens private bolig med et spisekammer, et sovekammer, et køkken med bageovn, en dagligstue samt en stald, der grænsede op til skolestuen. Indgangen til skolen fandt sted midt på facaden, hvor man gennem en mindre forstue kom direkte ind i skolestuen, hvorfra der var adgang til lærerens dagligstue.

Undervisningen var for børn fra 5 år og til konfirmationen. Det overordnede formål med undervisningen på rytterskolen bundede i tidens stærke pietisme. Undervisningen foregik primært gennem Luthers lille katekismus, salmesang, bøn og oplæsning af Bibelen. Desuden blev der undervist i læsning, regning og skrivning. Undervisningen i skolestuen fandt sted ved to borde og 6-7 bænke, der var rammet ned i gulvet. Det var ofte underbetalte lærere, der underviste ved skolerne.

Der var skolepligt for børnene, hvilket indebar, at de i sommerhalvåret skulle gå i skole hver dag fra kl. 7-11 og fra kl. 14-18 og om vinteren fra kl. 8-12 og fra kl. 14-16. Det kunne derfor være mere end svært for lærerne at få børnene til regelmæssigt at møde frem, idet der var brug for deres arbejdskraft andre steder.

På de fleste af landets rytterskoler blev der opsat en sandstenstavle over hoveddøren med inskriptionen: »Denne skole tillige med 240 lignende har VI FREDERIK DEN FJERDE ... i året 1721 opført i de distrikter, som af mig er oprettet til altid at underholde 12 ryttereskadroner«. Denne tavle er dog ikke bevaret for Assenbølles vedkommende, men en tilsvarende kan eksempelvis ses i Nr. Alslev på Falster.

OAM

Købmandsgårde og handelshuse

I folketællingen fra Nakskov 1880 optræder der på adressen Axeltorv nr. 47 første sal en Claudia Marie Theisen født Bagge. Hun er 82 år gammel og benævnes som ejendommens og forretningens ejer og købmandsenke. Umiddelbart under hende anføres en Lauritz Schmit Theisen, 60 år og handelsbestyrer. Ifølge Haugners Nakskovhistorie levede han til 1896, og han var blot et af flere slægtled af Theisener,

der drev købmandshandel fra Theisens Gård på torvet, som N.L. Theisen købte i 1818. Familien havde dog siden 1791 ejet bygningerne ned mod havnen. Firmaets grundlæggelse regnes fra 1756, og det eksisterede til 1932.

Pakhusene ned mod havnen kaldes fra gammel tid for *lofter*. Langs med Badstuestræde lå *strædeløftet* og nede ved havnen *strandløftet*. Der var tre etager, som

benævnes *guloloftet*, *mellemløftet* og *det øverste loft*. Løfterne var kornmagasiner, hvor man opbevarede kornet, inden det eksporteredes ud i verden.

Nakskov var hjemsted for flere storkøbmænd, der havde deres gård mod torvet eller Søndergade og lagerbygninger ned mod havnen. I Søndergade nr. 6 lå Jessens Gård, opkaldt efter Christoph Jessen, der fik købmandsborgerskab i 1860. Gården lå med gavlen ud mod gaden. Den er ikke til at erkende i dag; men hvis man går gennem porten, kan man se siden af

huset. Pakhusene, der lå ned mod havnen, er revet ned, de sidste for ikke så længe siden.

I de fleste købmandsgårde var der i bygningerne ned mod havnen også en stald, hvor bønderne kunne anbringe deres heste og vogne, mens de foretog deres indkøb i købmandsgården og sikkert også nød en forfriskning i butikken.

Ved siden af Theisens gård på torvet, lå Købmand Huus' gård, og ude på hjørnet af Vejlegade og Nørrevold, som dengang hed Nørre Boulevard, lå Freuchens Gård. Bygningerne, der blev opført i 1848-49, er for længst revet ned. August Freuchen fik borgerskab i 1850 og drev forretning herfra. På et tidspunkt var der også posthus og diligencestation her.

Foruden købmandsgårdene ned mod havnen, var der andre handelshuse i byen. For enden af Søndergade ud mod Nygade lå købmand Krøyers gård, hvor bygningerne fra 1898 måtte vige for Sparekassens bygning. På den nuværende Østergade lå E.F. Dans købmandsgård, der senere blev ombygget, da den blev købt af P. Hatten & Co.

HBJ

Amtets Tvangsarbejds- og Dåreanstalt

Anstalten, som den blev kaldt i daglig tale, eller Forsorgshjemmet i Saksøbing hedder i dag Saxenhøj. Navnet Saxenhøj er slet ikke nyt, det kaldte tvangs-fangerne og landevejens færende folk stedet helt tilbage omkring 1. Verdenskrig, men først i 1970'erne blev det officielt.

Anstalten blev bygget i 1866 med plads til 88 sindssyge og til 50 tvangsarbejdslemmer. Stedet er udvidet og ombygget gennem tiderne, og forholdene er jævnligt forbedret. I dag er der ingen sammenligning med forholdene i starten.

Fra et arbejdsreglement af 1896 ses, at tvangs-fanger fik udbetalt løn: for de første 4 uger 8 øre pr. arbejdsdag for 12 timer, og derefter 10 øre. Tvangs-fanger, som tidligere have udstået tvangsarbejde, fik kun det halve, altså hårdt arbejde i 3 timer for 1 øre, og af det beløb kunne de kun råde over halvdelen, resten blev gemt til løsladelsen.

Kosten på Anstalten blev betragtet som værende god, men ensformig, da det var det samme de fik at spise hver uge år efter år. Den ugentlige spiseseddel blev anvendt i mere end en menneskealder.

Søndag: Kødsuppe, med melboller og rødder, kogt kød med sovs.

Mandag: Vandgrød og klipfisk.

Tirsdag: Ærter og flæsk.

Onsdag: Suppe og kød.

Torsdag: Grønkål og kød.

Fredag: Vandgrød og et flækket surbrød.

Lørdag: Øllebrød og spegesild med et stykke smørbrød.

Fra Anstalten startede i 1866 og indtil 1990, blev der indskrevet 21.225 mænd og kvinder. Hver gang man blev indskrevet, fik man et stamnummer. Tvangsfangerne fik som regel en straf på 2, 3, eller 4 mdr., men der var ikke nogen grove forbrydere imellem. Det var i mange tilfælde nok, at man blot var fattig for at blive anbragt her. Som regel blev tvangsfangerne straffet for betleri, subsistensløshed, beruset optræden, eller smårapserier.

Sirdssyge, der blev indlagt i sygeafdelingen, havde ophold af meget forskellig længde. Der var nogle,

der tilbragte det meste af deres liv her på Anstalten. Ved at læse i de gamle sagsmapper, støder man på mange triste og sørgelige livsskæbner. Saxenhøj er i besiddelse af et arkiv, hvor der opbevares sagsmapper på samtlige personer tilbage til den første, der blev indskrevet på anstalten.

BJ

Med blidhed og venlighed

Indtil 1827 gik de fattige i Åstrup sogn – som de fleste andre steder – på omgang i sognet, hvilket sikkert ikke har været særlig fornøjeligt, hverken for den fattige eller for dem, der har stået for tur til at have en boende.

Under gudstjenesten blev der samlet ind til de fattige i pengetavlen, og det indsamlede beløb blev

administreret af sognepræsten, som med sin akademiske uddannelse også var den administrative myndighed efter det i 1856 blev forbudt at samle ind i pengetavler, da det forstyrrede gudstjenesten. I stedet blev opsat kirkebøsser.

I 1827 blev fattighuset opført på det sted, hvor den gamle degnebolig havde ligget. Huset var 17

fag langt og 15 alen bredt. Der var 3 køkkener med brolægning til de 6 familier, der skulle kunne bo der. I fattighusets reglement fra 1843 fremgår det, at der skal ansættes en opsynsmand, som kan være en af beboerne. Opsynsmanden skulle bl.a. have tilsyn med husets inventar og påse, at der var orden og renlighed over alt. Han skal hver aften påse, at reglerne for omgang med ild og lys er overholdt, og samtidig skal han se efter: *»om noget fattiglem i en eller flere nætter ikke har været til stede i sit bestemte værelse«*. Han skal omgås de fattige med blidhed og venlighed, han må hverken skælde ud eller slå noget fattiglem, derimod skal han straks anmelde det, hvis nogen ikke retter sig efter reglementet.

Der hørte en have til fattighuset. Haven blev fordelt mellem fattiglemmerne, som skulle dyrke den på en passende og gavnlig måde. Hvis nogen af fattiglemmerne på grund af alder og svagelighed ikke selv var i stand til at dyrke deres havelod, skulle den dyrkes af de andre lemmer under opsynsmandens tilsyn.

Kvindelige fattiglemmer var forpligtet til at modtage et barn, som stod under fattigvæsenets forsørgelse, til pleje og pasning i fattighuset og dermed få den understøttelse, der var bestemt til barnets forplejning.

I 1848 var der fare for en koleraepidemi, og i Åstrup besluttede man at stille fattighuset til rådighed for kolerapatienter, hvis det blev nødvendigt. Det var yderst velegnet, da det lå i udkanten af byen, midt i sognet og *»bekvent nær kirkegården med hensyn til eksporten af liig.«*

Fornuft og reformer – og grevens skovøkse

Den elegante skovøkse i montren på Reventlow-Museet Pederstrup vidner endnu om, hvor dybt engageret den store reformator og statsmand Christian Ditlev Frederik greve Reventlow var i sikringen og driften af de danske skove. Det var ikke uden grund, at han var en af kræfterne bag Fredsskovforordningens vedtagelse i 1805 og senere forfatter til den første forstvidenskabelige afhandling på dansk i 1827.

Reventlows arbejde var præget af 1700-tallets fornuftstanke og sværmerier for det naturlige og ægte. Sammen med en ustyrlig reformiver og en tro på fremdrift var han fra 1770'erne og frem en af hovedmændene bag de betydningsfulde landboreformer,

der skabte grundlaget for det moderne demokratiske samfund og det kulturlandskab, som i dag defineres som udpræget dansk. Gennem en grundlæggende tro på reformers positive indvirkning på rigets velstand og vækst satte Reventlow sig i spidsen for arbejdet med at forbedre og optimere land- og skovbruget, sikre landbobefolkningens retspolitiske og sociale position samt løfte uddannelsesniveaut for de bønder og karle, hvis virke udgjorde ryggraden i godsernes og dermed rigets økonomi.

Som besidder af det store grevskab Christianssæde med flere hundrede fæstebønder og

karle under sig, kunne Reventlow på sine lollandske besiddelser ved selvsyn se produktet af de reformer, som han fostrede bag skrivebordets talrige papirdynger i København, hvor han opholdt sig det meste af sit liv. Hans godser på det skønne Lolland, som han dagligt drømte sig tilbage til, fungerede i årene forud for landboreformernes vedtagelse som et forsøgslaboratorium for hans ideer og tanker, og det var herfra hans store viden blev hentet bl.a. i skovdriften, der blev nøje studeret og undersøgt af den vidende og engagerede greve.

I 1813 – efter over 40 års statstjeneste – kunne han omsider med familien flytte hjem til sit grevskab,

hvor han slog sig ned på det idylliske Pederstrup. Nu kunne Reventlow fuldt ud hellige sig hvervet som godsejer og følge driften og reformerne på tætteste hold. I skoven gik han rundt forsynet med sin skovøkse og blev en aktiv del af driften med udvisning og stempning af de træer, der skulle fældes. Her i grevskabets mægtige skove forenede Reventlow teori og praksis og tegnede dermed et billede af en reformbevægelse og en periode, hvor fornuft, politik og socialt engagement forenedes på smukkeste vis.

JMA

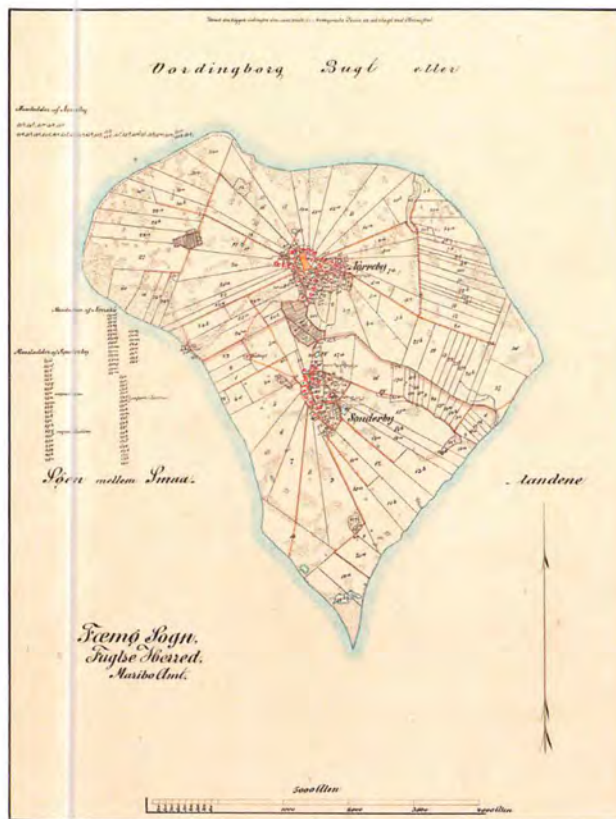

Stjerneudskiftningen, der stadig kan ses

På Femø havde jorden tilhørt kronen, indtil bønderne blev selvejere i 1768. Driftformen var 3-vangsbruget, som også var fremherskende på Falster og det østlige Lolland. Jorden til de to landsbyer, Nørreby og Sønderby, var hver opdelt i 3 marker eller vange, der igen var opdelt i åse, som så igen var opdelt i smalle agre.

Med udskiftningen af landsbyernes jorder, skete

der en stor ændring af landskabet. Fra de mange små agre blev jorden til hver enkelt gård nu samlet. De gamle diger der afgrænsede vangen blev fjernet og nye jorddiger eller stengærder opført omkring hver gårds marker. På Issemosevej på Femø ses stadig et kilometer langt og op til 2 m højt jorddige, der adskilte Issemosemarken fra overdrevet. Diget stammer fra tiden før udskiftningen i 1803.

Den mest ideelle udskiftningsform var en blokudskiftning, hvor kvadratiske stykker af landsbyens jord blev fordelt til hver gård. På Femø, hvor de to landsbyer ligger på midten af øen og på hver sin side af den store dalsænkning Bækkenet, der deler øen i to, valgte man den såkaldte stjerneudskiftning. Således var det muligt for de fleste gårde at blive liggende i landsbyen og alligevel havde jorden samlet godt nok i et langt kileformet stykke, der spidsede til oppe ved gården og ved kysten blev op til ½ km bredt.

I Sønderby var der kun 3 gårde ud af totalt 19, der fik jorden adskilt fra landsbyen ved udskiftningen

i 1803. Sognefoged Ole Pedersen Lock var en af de første, der flyttede sin gård ud på det areal, han havde fået ved Femø Sletter. En ting havde han dog overset. Det var under

Englandskrigen, hvor der var forbud imod lys i de vinduer, der vendte ud imod kysten. Det kostede sognefogeden en bøde på 10 rigsdaler i 1808.

Efterspørgsel efter biobrændsel har igen gjort det rentabelt at styne de gamle popler og pile, der stadig i stort tal markerer markskellene. Havde museumsloven ikke beskyttet de tilbageværende sten- og jorddiger, havde landskabet også set anderledes ud i dag med den strukturændring landbruget har gennemgået de seneste årtier, hvor sammenlægning af gårde giver mulighed for større marker. Det betyder at kommende generationer stadig kan glæde sig over de mange flotte markskel med stynede popler og pile på Femø.

Det åbne og ustrukturerede landskab – overdrev og eng ved Radsted år 1700

I lavningen syd for landsbyen Radsted på overgangen til Krenkerups hovedgårdsjorde spores endnu levn af det åbne og fragmentariske landskab, som det tog sig ud før reformbevægelsen i slutningen af 1700-tallet gennemkultiverede det danske rige. Her

i det vandfyldte engområde er det endnu muligt at fornemme, hvordan landskabet omkring år 1700 så ud med store eng- og overdrevsområder omsluttende landsbyernes og hovedgårdenes agerjorde.

Indenfor Radsteds indgrøftede marker – udført

under Jørgen Skeel til Krenkerup – herskede landsbyfællesskabets love og regler på byens tre marker, taktfast dyrket i det gængse østlollandske trevangsbrug. Herinde indgik byens 44 gårdtofter og talrige huse i et forpligtende fællesskab for landsbyens bedste. Fra de velhavende fæstebønder til de ubemidlede jordløse havde de alle en rolle at udfylde og selv for de få, de svagelige eller gamle, var der funktioner at udfylde i landsbyens hospital – oprettet af Krenkerups ejer Palle Rosenkrantz. Udenfor fællesskabets dybe grøfter henlå landskabet ustruktureret, uopdyrket og afdrevet for skov med moser, eng og overdrev, udlagt til græsningsareal for landsbyens dyrehold. Kun mindre indhegnede vænger afbrød det omkringliggende landskabs åbne karakter.

Fra landsbyfællesskabets nære sammenhold og kultiverede marker åbnede landskabet sig herude gradvist op på overdrevene og i engene. Det var herud landsbyerne sendte deres dyr til græsning, det var herfra hø og halm blev høstet, og det var i krat- og skovbevoksningen herude, at brændsel blev sanket og materialerne til de beskyttende hegn om tofter og agerjorde blev hentet. Det hele administreret efter nøje bestemte regler og lovformeligt sikret af Danske Lov af 1683, der garanterede, at ingen måtte inddrage eller indhegne overdrevenes og engenes åbne vidder.

Omkring år 1700 var det lolland-falsterske landskab stadig præget af denne fragmentariske opdeling mellem uopdyrkede eng- og overdrevsområder og kultiverede hovedgårds- og landsbyjorder. Som afgrænsede satelitter lå disse opdyrkede enklaver spredt ud i det åbne landskab, forbundet med hinanden og omverdenen via simple og uvejsomme veje, der snoede sig gennem overdrevene og engområderne. Herude i det åbne land henlå Lolland-Falster endnu vild og uopdyrket – først 100 år senere skulle landskabet gennemgå de drastiske ændringer, der efterlod det geometrisk formet med sammenhængende marker, definerede skove og spredt bebyggelse. Kun ganske få levn fra det tidlige danske bondelandskab spores endnu i landskabet, bl.a. i lavningen syd for Radsted og i engarealerne omkring den efterhånden tørlagte Sørup Sø.

Stynede pile

Landboreformernes mest iøjefaldende spor i landskabet var uendelige rækker af nye hegn. Fra omkring 1800 skulle den enkelte landmand nemlig hegne sin jord, så hans husdyr ikke kunne komme ind på naboens marker. Nogle steder brugte man levende hegn – buske og træer, hentet i skovene og plantet på jordvolde mellem markerne. I skovfattige egne var stynede pile og risgærder det mest almindelige, fordi gærderne var en nødvendig del af datidens energiforsyning.

Pilene blev plantet med 4-6 meters afstand. Efter nogle år kunne man hugge toppene af dem – det

kaldtes at *styne*. Hvert træ kunne levere ris og *stavrer* (pæle) til at lave 4-6 meter risgærde. Stavrene blev slået ned med en stavrekølle, et stykke af en svær, kroget gren på en stage.

Et risgærde kunne stå 5-6 år, inden det blev så mørt, at dyrene kunne brase gennem det. Så var det på tide at køre det gamle hegn hjem på *vedkasten* (brændepladsen) og på tide at styne igen.

De møre risgærder var knastørre og velegnede som brændsel i komfur og bageovn. Det er uden tvivl dette, der gjorde, at man fortsatte med at *sætte gærde* længe efter, at pigtråd burde have udkonkurreret de

gamle, arbejdskrævende gærder. Men bønderne på Lolland-Falster havde råd til et stort folkehold, og noget skulle karlene jo sættes til i den stille tid i det tidlige forår. Derfor stynede man pile og *satte gærde* længe efter, at man var holdt op alle andre steder.

En anden forklaring er, at samlivet med pilene var så indgrøet, at man ikke mente, at de kunne undværes. Sangskrivere lovpriste Lolland-Falsters herlighed. Således da Kaj Munk erklærer sin kærlighed til fødeøen: »Lykkelig den, der er vokset op under det glade ras-

lende sus i poplers blade, mens blikket kunne flyve så vidt over det bakkeløse land og se de velplejede marker i yndige taal, sirligt rammet ind af flettede risgærder under stynede piles godmodige troldeansigter«. At så 99 procent af pilene i virkeligheden var popler er en helt anden sag. Hos os er enhver stynet poppel et piletræ.

ST

En biskop og hans seminarium

På Vesterborg kirkegård finder man Biskop Boisens store, særprægede gravsted. Peter Outzen Boisen (1762-1831) stammer fra Sønderjylland. Faderen var fattig bonde og kniplingshandler, men familien investerede intensivt i sønnens uddannelse, så P. O. Boisen fik en teologisk embedseksamen, først i Kiel og så i København. I 1787 blev han af grev C.D.F. Reventlow kaldet til sognepræst i Vesterborg. Først ægtede han sin forgængers enke og siden Anna Nannestad. I alt fik han 18 børn!

Han blev Reventlows højrehånd i skolesagen. Reventlow ville give bønderne skolekundskaber, men han manglede lærere. Man havde i 1791 åbnet Blå-

gårds Seminarium, men seminaristerne herfra fik et dårligt ry som vantro og hovmodige. Boisen udviklede derfor et alternativt koncept og åbnede i 1802 et seminarium i præstegården. Her skulle uddannes en lærer, der var: »fornuftig Bonde iblandt Bønder«. Seminarieeleverne blev indlogeret på de omliggende bøndergårde og skulle af og til hjælpe til i landbruget. Hver elev fik et lille stykke af præstegårdshaven at øve havebrug på, så de siden kunne fungere som forbilleder i lokalsamfundet.

Antallet af undervisningsfag var stort og omfattede f.eks. så »unyttige« fag som historie og musik, for både hjertet og forstanden skulle tilgodeses -- men

samtidig understregede Boisen, at de kommende lærere ikke behøvede: »lærde og vidtudstrakte Kundskaber«. Man kunne gennemføre uddannelsen stort set uden at læse bøger!

Boisen var selv en meget dygtig lærer, der forstod at: »opvække Seminaristerne til en selvvirksom Opfattelse«. Og hans engagement i seminarieeleverne omfattede at skaffe alle job – og også støtte videre frem i deres virke som lærere.

Da han blev tilbudt embedet som biskop i Norge, sagde han nej. Samme år kaldtes han så til biskop for Lollard-Falsters Stift. Denne gang sagde han ja – på betingelse af, at han kunne blive boende i Vesterborg og fortsætte med at lede seminariet, og derfor ligger han begravet så langt fra domkirke og bispegård. Ved seminariets lukning i 1832 var der uddannet 281 lærere – og rundt i landet opstod flere præstegårdsseminarier med Vesterborg som forbillede. Boisons præstegård er revet ned, men skolen, alderdomshjemmet og kirken som gulkalket idyl er intakt.

LBP

På torvet gennem 600 år

Da man i 1990 gravede fundamentet til det nye springvand, skabt af Egon Fischer, på Nykøbing F. torv, fandt man fundamentet af en 1300-tals muretsbygning. Kvaliteten af dette hus var af en sådan art, at man kan tillade sig at overveje, om det ikke var byens middelalderlige rådhus, man havde fundet. Vi kender til eksistensen af et sådant fra flere kilder.

Også i dag finder man imponerende bygninger på Torvet: Industribygningen fra 1936, Nobels fabriksbygning ligeledes fra 1930'erne, Telegrafbygningen opført 1920-21 og »Palæet« på hjørnet af Slotsgade og Færgestræde, som fik den fine facade i forbindelse med en renovering i 1896. Disse fire bygninger indrammer pladsen, der gennem århundreder har været centrum for byens handelsliv.

Allerede i 1422 bestemte Erik af Pommeren, at al handel skulle foregå på torvet eller markedet, der måtte ikke drives landkøb, – det vil sige handles uden for byen, og på torvedag måtte om morgenen kun byens borgere købe på torvet, men efter kl. 10 måtte alle og enhver købe der.

Disse restriktioner skyldtes dels hensynet til byens borgeres eget handelsliv og håndværkere og dels det faktum, at det kun var muligt at kontrollere opkrævningen af den afgift, handel med indenlandske varer (*accise*) var belagt med, hvis handlen foregik på begrænsede områder i byerne. Det var først med næringsfrihedsloven af 1862, at handlen blev givet helt fri.

Prins Christian udstedte i 1635 et forbud mod, at bønderne udførte levnedsmidler fra Falster. Alle

landbrugsprodukter skulle føres til torvet i Nykøbing, – Stubbekøbing nævnes mærkeligt nok ikke, og i Nykøbing skulle der være offentlig torvedag hver onsdag og lørdag.

Så når man i dag køber sin ost og grøntsager hos de handlende på torvet, følger man altså en traditionen, der rækker langt tilbage i tiden, men på gamle fotografier fra slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet kan man se, at det tidli-

gere var et betydeligt større antal handlende, der opsatte deres boder på Torvet, i Nobelstræde og på det tilstødende Grønt- og Grisatorv. Ikke alle boder ville i dag blive godkendt af levendsmiddelkontrollen, specielt slagternes teltboder med halve grise og kvægkroppe har nok været et festbord for fluer og andet godt.

AEL

Gravsten – det sidste minde

Det sidste minde er ikke kun en gravsten over en afdød. Det er i høj grad også et stykke kulturhistorie, som fortæller en masse om den afdøde, stedet og tiden, som den afdøde har været en del af. På Lolland-Falster er der næsten 100 kirker og kirkegårde. Det er forholdsvis mange for et område af den størrelse. De mange kirker og derved tætte sognestruktur skyldes, at den gode landbrugsjord skabte rigdom til området i middelalderen. Kirkegårdene på Lolland-Falster spænder lige fra meget små landsbykirkegårde til store købstadskirkegårde. På kirkegårdene står

der tusindvis af gravstene, som til sammen fortæller os en god del af Lolland-Falsters historie.

Det er særligt i anden halvdel af 1800-tallet, at gravminder for den bredere del af samfundet bliver almindelig. Indtil da var gravstene for samfundets top enten på kirkegårdene eller inde i selve kirkerne, hvor det var tilladt at begrave folk frem til 1805. Oprindeligt har der på vores landsbykirkegårde været tydelige markeringer af landsbyernes ejerlav. Disse markeringer viser ikke bare slægten men også den helt lokale historie i ejerlavet.

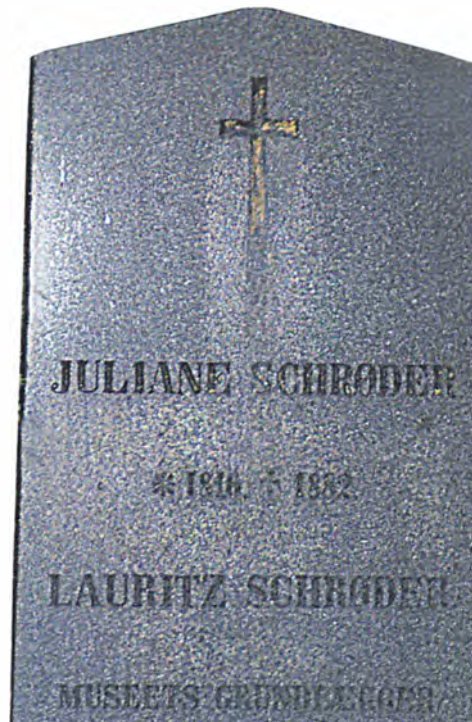

Med den stigende velstand og masseproduktion af gravstene og smedejernsgitre bliver de mere varige gravminder også almindelige på kirkegårdene. Det blev et ønske at sætte sig et varigt minde over sig selv og familie; et minde som skulle pege langt frem i tiden og på den måde udødeliggøre slægten. Blandt gårdmandsfamilier og købmandsslægter blev det kutyme at købe et stort gravsted på kirkegården og hegne det ind med solide smedejernsgitre med udsmykning og låger. Her blev slægtens medlemmer begravet og fik enten en egen sten eller delte

sten med ægtefælle eller forældre og søskende. Ofte ser vi disse familiegravsteder med en stor gravsten i en stil og de følgende sten i en anden og mere beskedne stil. Disse gravsteder findes stadig i hundredvis rundt omkring på Lolland-Falsters kirkegårde. Et eksempel er Laurits Schrøders familiegravsted. Han var en af Maribos store købmænd og i øvrigt stifteren af Lolland-Falsters Stiftsmuseum, som nu er en del af det nuværende Museum Lolland-Falster.

US

Nysteds bidrag til romantikken

Adelgade 80 i Nysted kaldes i dag »Aarestrup Huset« og er et lille museum for lægen og digteren Emil Aarestrup indviet i 2000. Det fremstår som et typisk borgerhjem på Aarestrups tid.

Huset blev opført i midten af 1700-tallet og er et typisk byhus med en bagvedliggende gård, baghus og have ned til noret. Den nyuddannede og nygifte læge Emil Aarestrup flyttede ind i 1827 og boede i huset indtil 1838. På den tid fandtes ikke lægekonsultationer, som vi kender det i dag. I stedet for blev doktoren hentet med hest og vogn. På vognen blev

Aarestrups egen doktorstol anbragt, og siddende i den lod han sig transportere til patienten.

I Adelgade 80 kom hans første 5 børn til verdenen – han fik 12 i alt. Efter Nystedperioden flyttede Aarestrup til Sakskøbing, hvor han boede i 11 år. Herefter flyttede han til Odense som stiftsfysikus. Aarestrup døde 56 år gammel i 1856 og ligger begravet i Odense. Huset i Nysted er den eneste bevarede af hans bopæle.

Tiden i Nysted var Aarestrups digterisk mest produktive periode, hvor han skrev sine smukkeste digte. De er i dag et væsentligt lyrisk bidrag til romantikken. Digtene blev ikke skrevet med henblik på udgivelse, men blev samlet i skrivebordsskuffen. Efter en julemiddag i huset i 1833 læste Aarestrup digtene højt for sin meget gode ven Christian Winther, som blev så begejstret, at han straks opfordrede til udgivelse. Digtene udkom i 1838, men det blev ingen succes. Der blev kun solgt 40 eksemplarer, og de københavnske kritikere ville end ikke anmelde udgivelsen, fordi digtene var alt for dristige. Aarestrup var langt forud for sin tid.

Blandt Aarestrups patienter i Nysted var grevefamilien Raben på Aalholm. Da den dødssyge komtesse Amalie Raben i 1832 skulle på kurophold i Karlsbad, bad faderen familiens læge Emil Aarestrup om at ledsage datteren i følgeskab med en anstandsdame. Ulykkeligvis døde Amalie på hjemvejen i Dresden. Der er ingen tvivl om, at denne rejse og dødsfaldet har påvirket Aarestrups digtning.

Aarestrups fascination af kvinden var hans store inspirationskilde, men man kan næppe påstå, at han var forelsket i Amalie Raben. Han var på samme måde fascineret af Chr. Winthers forlovede, Sofie Hansen, til hvem han skrev et af sine mest berømte digte »Til en veninde« som trøst, da Chr. Winther hævdede forlovelsen.

KNM

Til Almuens nytte

Sådan skrev Grev C.D.F. Reventlow i 1791 i sit reglement for skolerne på grevskabet Christianssæde. Skolen på Frilandsmuseet i Maribo er et udtryk for den reformivrige Reventlows tanker om skolerne.

Skolen på Frilandsmuseet er een af de nye skoler lensgreven lod opføre ved Christianssæde og Pederstrup. Skolen er fra Langet by i Østofte sogn. Her var den opført i 1817, et lerjordshus med meget tykke vægge for at spare tømmer. Allerede 11 år senere blev skolen udvidet mod nord, så lærerens bolig blev dobbelt så stor. Der var både bolig og skole i

samme hus fordi, som der står i reglementet, at læreren skal »foregaae de unge med et exemplarisk Lærnet«. Skolen blev i 1937-38 flyttet til Frilandsmuseet. De udlænger, der hørte med til skolen, er ikke flyttet med. Udlængerne havde plads til høns, svin, heste og køer. Der var også lade, karlekammer, brændehus og retirader. En jordlod hørte nemlig til skolen, og naturalier var, ud over penge, en del af lærerens løn.

Skolestuen ligger i husets sydende, og her findes to langborde med bænke, en kopi af det inventar

skolen havde i 1860'erne. Her kan børn og barnlige sjæle nu prøve at skrive først i sandbordet, siden med griffel på skiffertavle, og i det hele taget få et indtryk af »den gamle Skole«.

Det var først i midten af 1700-tallet, der blev taget de første skridt til en skole for alle. Da konfirmationen blev indført i 1730, skulle børnene lære katekismus og læsning hos degnen. Udgifterne måtte betales af de lokale, Danmarks første skolelov er fra 1739, hvor skolepligt blev indført, men om der skulle opføres

specielle skolerbygninger, var også op til de lokale. Det var bønder og især godsejerne, der fik opført skoler. I arbejdet med de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet, som C.D.F. Reventlow stod i spidsen for, kunne han se, at gennemførelserne krævede en bedre uddannelse af landbefolkningen.

Han og broderen på Brahetrolleborg byggede på deres godser skoler, og de indførte reglementer for undervisningen, bl.a. blev fagrækken udvidet.

OHN

Mit daglige møde med Monrad

Hver dag møder jeg Monrad. Der hænger et billede af ham i én af de stuer, jeg skal igennem, når jeg går ind på mit kontor. Han ser streng og bestemt ud. Man kan godt fornemme, at han var et menneske, som gjorde indtryk på sine omgivelser.

D. G. Monrad var i 1846-48 sognepræst i Vester Ulslev på Lolland, i 1849-54 biskop i Lolland-Falsters Stift og i 1863-64 konseilspræsident. I 1865-69 opholdt han sig på New Zealand, og endelig i årene 1871-87 blev han så biskop for 2. gang i Lolland-Falsters Stift.

Monrad satte sig dybe spor og fik stor indflydelse

i mange forhold på godt og ondt. Han var grundlovens fader i 1849, men han var også stærkt medvirkende til Danmarks nederlag i 1864. Som biskop var han vellidt og agtet, og han var utrættelig i sine visitatser. Han fik også tid til at skrive teologiske bøger, bl.a. en meget populær bog om bøn: »*Fra bønnens verden*«. Her viser han stor indsigt og dyb erfaring med bøn. Det er kun ved at bede, at mennesket gør sig erfaringer med Gud, siger han.

I bispegården i Nykøbing F, boede og virkede Monrad det meste af sit aktive liv. Derfor har han naturligvis også sat sit stærke præg her. Udover bil-

ledet og en buste er der selve bygningen. Det var nemlig Monrad, som fik bygget Bispegården i 1850 og bestemte, at den skulle ligge i Nykøbing F. Det var usædvanligt, eftersom domkirken ligger i Maribo. Men i Nykøbing F boede stiftamtmanden, og dermed var stiftsøvrigheden samlet i samme by. At der samtidig var kortere afstand til København, hvor Monrad havde sit politiske virke, har sikkert også spillet ind.

Monrad sørgede for, at flere af stuerne blev prydet med smukke væg- og loftsmalerier af Constantin Hansen og Hilcker, nogle af datidens bedste kunstnere. Også haven bærer præg af Monrad, for i den fjerneste ende fik han bygget en hule til sine børn. Hulen var et paradis for børn, men efter sigende også for Monrad.

Monrad havde mange sider, lyse og mørke. Her i bispegården finder vi de lyseste – og det er jeg taknemlig over.

SS

Sølvbjerghøj – dødens skueplads

I Munkeby, Tillitze sogn, Lollands Søndre Herred ligger højen Sølvbjerghøj. Nedkørslen til selve højen ligger vest for ejendommen Rudbjergvej 49. Sølvbjerghøj er en sandbanke, der hæver sig ca. 14 m over havets overflade, og som er blevet dannet under istiden. Flere udgravninger (den sidste i 1993) har vist, at der for 12.000 år siden opholdt sig rensdyrjægere på dette sted.

I middelalderen blev det bestemt, at når en by var udnævnt til købstad, skulle der være et sted, hvor folk kunne rettes, når de havde forbrudt sig mod loven. Stedet blev som regel torvet i den pågældende købstad. På Axelstorvet i Nakskov ved vi, at der har stået en galge, som mest blev brugt til hængning af tyvekægte, en blok til halshugning af mordere og rovmordere, en kag, hvor man blev bundet til og pi-

sket, og en gabestok, hvori man hensatte svindlere og folk som havde begået utroskab. I sidste halvdel af 1700-tallet ønskede man ikke at have rettersted inde i byen, men flyttede det ud, således at hvert herred fik sit eget rettersted.

Sølvbjerghøj er retterstedet for Lollands Søndre Herred. Alle forbrydelser, som var begået i herredet og medførte dødsstraf, blev fuldbyrdet på Sølvbjerghøj, hvor forbryderens hoved faldt som offer for retfærdighedens økse.

Vi ved med sikkerhed, at der har fundet 3 rettergange sted, og at der her er blevet halshugget 5 personer.

De første var 2 medlemmer fra Handskemagerbanden, brødrene Mads og Anders Jensen Vixnæs, der begge blev halshugget den 24. februar 1853. Mads for sin deltagelse i røveri og mordbrand i Stødby den 21. marts 1851 og Anders for mordet på staldkarl Jens Mathiesen på Vårskovgård ved Bandholm den 25. januar 1851.

Den 3. januar 1854 blev Maren Pedersdatter, kaldet Maren Vibekes, og hendes søn Niels Larsen Juul halshugget, dømt for mordet på husmand Carl Frederik Jørgensen af Østerskov. Han var gift med Maren Pedersdatter og Niels Larsen Juul's plejefar. Disse 4 personer blev alle begravet på Sølvbjerghøj.

Den 22. november 1882 blev Anders Nielsen, kaldet Sjællænder, halshugget, dømt for mordet på den svenske handelsmand Per Jönsson. Han blev begravet udenfor kirkemuren ved Tillitze kirke.

Denne halshugning blev der talt og skrevet meget om, fordi bøddelen måtte lade øksen falde 3 gange, før hovedet var skilt fra kroppen. Dette var den sidste offentlige henrettelse i Danmark. På fotoet ses skafottet, hvorpå Anders Sjællænder lå. Hans nakke blev fastlåst under de to bøjler og hovedet afhugget med øksen, som vejer 6 kg. Den er beregnet til at holde med 2 hænder og er 86 cm lang. Den kan i dag ses på Horses Museum.

Knuthenborg – en del af helheden

Med grundloven i 1848-49 blev det muligt for godsejerne at sælge deres bøndergods, og det var der mange, der gjorde. Nogle byggede store hovedbygninger for de nye midler, andre kastede sig over haver og landskaber. På Knuthenborg tog Eggert Christoffer lensgreve Knuth fat på begge dele. Den

7,4 km lange mur, tilsyneladende uendelig, var hans første projekt – formentlig tænkt som indramning af hans egen private have. Den er en professionel konstruktion af kløvede sten, fint føjet sammen for at holde uønskede gæster væk og skabe tryghed for dem, der boede indenfor muren. Stenene blev fisket

op fra Smålandshavet og arbejdet med opførelsen strakte sig fra 1867 til 1871.

E.C. Knuth fik kontakt med den engelske landskabsarkitekt, Edward Milner, og det første forslag til den engelske have forelå i 1865, og den endelige plan er dateret 17. august 1870. Den engelske have var i 1700-tallet en reaktion mod den geometriske, stive franske barokhave. Karakteristisk er her det tilsyneladende uendelige – ingen steder kan man se, at landskabet stopper, ingen skarpt afskårne vandløb, men romantisk snoede vandløb og små søer. Plantevalget var dels nordamerikansk, dels asiatisk, blandet med gode gamle ege og bøge. Anlæggelsen af den over 1.000 tdr. land store park var en stor mundfuld, så da den var færdig, var der ikke råd til at opføre en hovedbygning. Men nu, 150 år efter, ser man endelig, hvilken usædvanlig begavet haveplan, der blev skabt de to herrer imellem.

I 1960-erne skiftede tiderne igen, og alle indså, at Knuthenborg Park af flere grunde måtte deles med andre. Der havde været dåvildt på sletterne, så længe man kunne huske, og det syntes at være en god løsning for fremtiden med turisme, med flere dyr og med fugle. Kontakten til en gammeldags dyrehandler førte tilfældigvis til, at Knuthenborg blev »sommegræsning« for dyrene i transit fra Afrika videre til zoologiske haver og parker. I dag bytter man dyr med hinanden på helt andre præmisser end dengang, og man tager ikke fra de vilde bestande i de respektive lande. Dyrenes antal er på de mere end 40 år vokset til ca 1000 dyr fordelt på knap 50 arter. Turisme er i disse år ikke nogen guldgrube, men det er aldrig kedeligt.

CK

Lille by med stor fortid

Som den eneste af Lolland-Falsters købstæder har Maribo ingen direkte adgang til havet. Bandholm blev derfor ladeplads for klosteret og senere købstaden og store dele af Lolland, en funktion, der frem til i dag har præget den lille by. Helt frem til 1960'erne var Bandholm en hybrid mellem en stor landsby og en lille købstad, og i storhedstiden rummede byen skibsværft, rebslageri, jernstøberi, bryggeri, kalkbrænderi, elektricitetsværk, telefoncentral, bogtrykkeri, telegraf- og lodsstation, manufakturhandel,

købmænd, bagere, slagtere og en lang række andre forretninger og håndværkere. Alt dette var baseret på den omsætning, som Bandholm Havn og de store kornfirmaer, der havde deres kornmagasiner i byen, indbragte.

I den store kornsalgsperiode i midten af 1800-tallet var Bandholm Havn den tredje mest korneksporierende havn i Danmark næst efter København og Ålborg, hvilket betød, at Knuthenborg Gods måtte udvide havnen til dens nuværende størrelse for at

kunne tilgodesse den store omsætning. Den store korneksport betød også, at der blev opført 8 store kornmagasiner rundt i byen. I dag er der kun to magasiner tilbage, timesharebygningen på hjørnet af Havnegade og Havnepladsen og det fredede Hvedemagasin, Havnegade 23. Hvedemagasinet blev reddet ved lokalt initiativ og istandsat af Statens Bygningsfredningsfond i 1994-95 og drives i dag som kulturhus af en stor gruppe frivillige med det formål at bevare magasinet som kilde til byens historie.

De store godsmængder, der blev losset og lastet på havnen, lagde grunden for anlæggelsen af Danmarks første privatbane mellem Bandholm og Mari-

bo. Jernbanen blev anlagt som et samarbejde mellem Knuthenborg Gods og Privatbanken og fungerede som aktiv gods- og passagerbane helt frem til 1952. Herefter lå jernbanedriften stille bortset fra lejlighedsvis godstransport, men den smukke stationsbygning, som blev fredet i 1972, fungerede fortsat som ventesal for passagerer til de buslinjer, der gik gennem Bandholm. I 1962 blev jernbanedriften på linjen genoptaget af Dansk Jernbane-Klub. I dag kører Museumsbanen 50-60 dage om året. Stationsbygningen blev renoveret og står som Hvedemagasinet som en smuk eksponent for Bandholms storhedstid.

AEL

Et dystert minde

Den sydligste del af Falster fra Væggerløse til Gedser Odde var oprindeligt kun halvt så bred, som det vi kender i dag. Det meste af det flade land mod øst var en havbugt, som mod det åbne hav skærmedes af tre øer på rad. De var groet op af havets aflejringer ude ved bugtens rand, som blev den nuværende kystlinie, Langø, Bøtø og Bøtø Fang. Øerne groede efterhånden sammen til én, som kaldtes Bøtø.

Det var de hollandske bønder der kom hertil i midten af 1600 tallet, der gav øen navnet *Buyten Oye*,

senere fordansket og forkortet til Bøtø. De byggede deres gårde på den langstrakte ø's højeste beliggende land langs kysten mod Østersøen. Samtidig forsøgte de at værne deres gårde, marker og enge ved at bygge diger, lavet af sand overdækket med tang.

Tidens storme, højvande og tilsanding gjorde, at Bøtø Nor udviklede sig til en indsø. Den 13. november 1872 indtraf en naturkatastrofe af enormt omfang. Der var bygget diger langs kysten, men

de var ikke ret høje, og midt i november herskede der nogle særlige vindforhold over Nordeuropa. En flodbølge skyllede ind over land, rev alt med sig og mange mennesker druknede. Beretninger fortæller om store ødelæggelser og menneskelige tragedier.

På døbefonten i Gedesby Kirke findes et mærke, der viser, hvor højt vandet stod i kirken, og på kirkens loft bevares et dystert minde, en barnekiste til et af de børn, der omkom under stormfloden. Den savnede var Karen Margrethe Jensen, 1½ år. Karen Margrethe var uægte barn af Karen Peitersen på Bøtø Fang. Familien boede i et af de fire arbejderhuse under Bøtøgaard, men huset kunne ikke holde stand mod vandmasserne, og Rasmus Jensen mistede sin hustru og hendes uægteskabelige datter, Karen Margrethe. Da liget af Karen Margrethe ikke blev fundet,

blev kisten sat på loftet. Den 8. januar 1873 blev liget fundet og Karen Margrethe blev begravet på Væggerløse Kirkegård den 10. januar. Man formoder at liget er drevet over Bøtø Nor og strandet i nærheden af Væggerløse.

Stormfloden ramte alle Østersøens vestlige kystområder, men med en vandstand på 3,2 til 3,7 m over det normale, gik det hårdest ud over det lavtliggende Lolland og Falster.

Rødby Fjords endeligt

For at forhindre stormflodskatastrofer som den i november 1872 blev der i perioden 1873-78 anlagt stormflodsdiger langs Lollands sydkyst på en strækning af 63 km fra Nakskov til øst for Bremersvold. Dermed blev Rødby Fjord afspærret fra Østersøen. For at vandet fra fjorden og oplandet kunne få afløb til Østersøen, blev der i stormflodsdiget ved Kramnitse anbragt en afvandingsluse.

Enkefru Hage (1810-91), der havde kongelig bevilling på inddæmning og udtørring af Rødby Fjord, havde med Dige Kommissionen aftalt et beløb, som hun skulle betale for at komme ind under digekomplekset. Hun var imidlertid ikke i stand til at rejse de fornødne midler til at gennemføre projektet, hvorfor bevillingen på udtørring af Rødby Fjord overgik til Digelaget i forening med staten og amtet. I 1904

overtog Digelaget ejendomsretten til Rødby Fjord.

Slusen ved Kramnitse bevirkede, at vandstanden i fjorden blev lavere og lavere. De tørlagte arealer blev bevokset med græs, rør og siv, der blev solgt på auktion. Digelaget anlagde i 1880'erne primitive markveje (lette sommerveje) på små dæmninger tværs over bugter og vige, for at man kunne komme frem til de udlejede græsarealer. Flere arealer blev på denne måde afskåret fra fjorden. Vandløb blev ledt ud i fjorden gennem selvoplukkelige sluser. Efterfølgende blev der på disse diger placeret vindmøller, der trak vandsnegle. Den ene bugt efter den anden blev tørlagt og solgt til de omgivende bønder, der i de fleste tilfælde overtog vandpumpningen.

Omkring 1915 var resten af Rødby Fjord efterhånden forvandlet til et stort pumpebassin. Det skabte et modsætningsforhold mellem lodsejerne, der havde deres på det tørre bag skjærmende diger og

som benyttede pumpestationer, og de øvrige, der fik besværet med det vand, de andre pumpede ud i fjorden. Tanken om tørlægning af hele fjorden blev igen aktuel.

Efter megen diskussion blev der gravet kanaler og bygget pumpestation beregnet til tørlægning af det meste af Rødby Fjord (ca. 300 ha ville blive tilbage som vandareal) samt fjernelse af tilløbsvand fra oplandet. Den første pumpe på Kramnitse Pumpestation startede den 28. august 1927 kl. 9. I 1966 blev kanalerne uddybet og en ny pumpestation – Nord-europas største – blev bygget. Dermed blev en fuldstændig tørlægning af Rødby Fjord gennemført.

NEH

Fuglsang – herregården hvor kunsten får vinger

På en lille holm, omgivet af voldgravens stille vand, ligger herregården Fuglsangs hovedbygning. I begyndelsen af det 20. århundrede var den fine rødstensbygning fra 1869 rammen om et rigt åndsliv. Husets frue, Bodil de Neergaard, åbnede herregården for billedkunstnere, musikere, forfattere og ildsjæle, der på Fuglsang fandt et frirum, hvor de kunne afprøve nye ideer eller blot finde sjælsro i den storslåede natur, der omgiver stedet. Nogle af verdens største kunstnere besøgte Fuglsang. Det gjaldt blandt andre komponisterne Edvard Grieg og Carl Nielsen, der i øvrigt begge blev Bodil Neergaards nære venner. Også maleren Olaf Rude gæstede stedet og lod sig inspirere. Da han blev bedt om at udsmykke folketingsalen på Christiansborg, valgte han at male de krogede ege på Skejten, strandengene ved Fuglsang. I Fuglsangs bibliotek findes Axel Viggo Wørmers, pragtfulde hav- og landputti, malet i 1871.

Som datter af komponisten Emil Hartmann havde Bodil de Neergaard tidlig fået en levende interesse for kunst og kultur. I 1885 giftede hun sig med godsejeren Rolf Viggo Neergaard, der delte hendes passion for musik og kunst. Som godsejerfrue på Fuglsang var Bodil de Neergaard sig imidlertid bevidst, at hun havde nogle særlige forpligtelser overfor samfundets svageste. Ved siden af sin store interesse for kunst og kultur, engagerede hun sig levende i so-

cialt og filantropisk arbejde på Lolland og andre steder. Hun oprettede blandt andet Sønderskovhjemmet i Sønderskov, et hjem for samfundets dårligst stillede mænd.

Bodil de Neergaard fik aldrig selv børn, og i 1947 overdrog hun herregården Fuglsang og dens besiddelser til det Classenske Fideikommis, der siden 1792 har arbejdet for sociale formål. Hun betingede sig dog, at hovedbygningen skulle fungere som refugium for arbejdende kunstnere. For nylig fik ho-

vedhuset selskab af et topmoderne kunstmuseum, men det har ikke fået murene til at ryste. Herregården og kunstmuseet har nemlig gjort fælles sag om at bibeholde stedets særlige ånd og bestemmelse som et fristed for kunst, kultur og humanisme. Nu summer hovedbygningen atter af liv, når gæster

strømmer til for at opleve koncerter og foredrag. Netop sådan havde Bodil de Neergaard ønsket sig det, for om Fuglsang sagde hun, at: *»her er det, som ikke kan ses eller tages på, men som er skjult for verden, den bærende kraft«.*

Sydllands små havne

Sydllolland har altid haft det svært med at holde sig oven vande, og det, der lå syd for Rødby, var stort set øde. Her lå landsbyernes fugtige »fælände« – en endeløs flade med mågekolonier og græssende kreaturer. Det ændrede sig, da der efter stormfloden i 1872 blev bygget 63 kilometer dige langs Lollands sydkyst. Det betød, at man fra da af kunne være nogenlunde sikker på, at landet ville holde sig tørt.

Det var heldigt, for i løbet af 1800-årene var ind-

byggertallet i de sydllandske sogne fordoblet, og de, der ikke valgte at udvandre, måtte klare sig med en slags indre emigration. Nogle søgte til byerne, andre blev fiskere, stenfiskere, sandgravere, strandjægere eller lidt af hvert. Fisk og fugle var der den gang nok af.

Det betød, at der efter 1875 opstod seks små fiskerlejer langs den del af Lollands sydkyst, der ligger i

læ af Hyllekrog og Rødsand. Området kaldes »Fjorden«, og ser man bort fra naboskabet til Østersøen, kunne det godt ligne en lavvandet fjord med øer, holme, sandbanker og stengrunde.

Den største af havnene var Errindlev Havn, der blev grundlagt, da Ole Rasmussen flyttede til Errindlev Fælle i 1883. Efterhånden kom der andre til. En af dem var Lundehøje Havn, hvor træhusene i dag ligger hele vejen rundt om havnen. I begyndelsen af 1900-tallet blev der gravet havnebassiner på ydersiden af diget. Så kom der rigtig gang i fiskeriet, og en fiskeriforening og en eksportforening blev dannet. Fangsten bestod af bl.a. rejer, sild og store mængder ål, som blev afsat i Tyskland. Sæler var der dengang mange af, og fiskerne fik præmier for at skyde dem. »De ødelægger redskaberne og de tager hver fisk, som findes i dem«. Sælerne blev fredet i 1977.

I takt med at Errindlev Havn blev udvidet, blev de to husrækker langs vejen ned mod havnen længere og længere. I 1940-erne var der et halvt hundrede familier, der – i større eller mindre grad – hentede deres udkomme på Fjorden. I isvinteren 1948 kunne børnene lege på den tilfrosne Errindlev Havn, mens deres fædre oppe på diget skuttede sig og ventede på forår.

I dag er der ingen erhvervsfiskere tilbage, og havnene er nu for fritidssejlere, der glædes over at møde de tidligere så forhadte sæler og havørne.

ST

Sukkerroernes pionerer

På vejen ud af Maribo, skråt over for den tidligere Maribo sukkerfabrik, ved gården Skovnæs Rødbyvej 6, står en stenobelisk til minde om Erhard Frederiksen. Bagsiden har teksten: »Rejst 1917 til minde om den

varme forkæmper for det danske landbrug for rodfrugt dyrkingen og særlig for sukkerroedyrkingen her i landet.«

Landmanden Erhard Frederiksen overtog i 1866 fædrenegården Nøbbøllegård ved Holeby, og sam-

men med broderen Johan Ditlev Frederiksen arbejdede de for at etablere en sukkerroefabrik i Danmark.

De samme tanker havde finansmanden C.F. Tietgen, der i april 1872 stiftede De Danske Sukkerfabrikker, og i november 1872 begyndte han byggeriet af en roesukkerfabrik i Odense. Brødrene Frederiksen og Tietgen forhandlede om samarbejde, men det blev ikke til noget, så brødrene begyndte deres

byggeri ved Højby med en grundstensnedlæggelse i december 1872. På sølvpladen ved nedlæggelsen stod bl.a.: »Gid den (sukkerfabrikken »Lolland“) med Held må arbejde til Maalet at bringe Liv og Fremgang i Egnens Agerbrug og Velstand til Husbond og Arbejder.«

Den første roekampagne kunne først starte i januar 1874, en sen start. I det hele taget var brødrenes start ramt af vanskeligheder. De måtte selv levere roer, landsdelen var hårdt medtaget af stormfloden i 1872, og det kneb med aktietegning til projektet. Meget blev sat i gang, men allerede i 1877 måtte brødrene indgive konkursbegæring, og en kreds af interesserede overtog avlsbrug og fabrik nu under navnet Højbygård Sukkerfabrik. Projektet viste sig at være til stor gavn for egnen, men det er ikke altid nemt at være pioner.

I mange år fortsatte fabrikken med at producere sukker, men 1960 var den sidste kampagne, og fabriksbygningerne blev overtaget af De Forenede Papirfabrikker under navnet A/S Højbygaard.

De producerede groft papir til 1993. I 2005 blev fabriksbygningerne købt af Martin Skibsted, og de gamle bygninger rummer nu en række firmaer, og sidst er der nu i tidens ånd indrettet et Climate Center, et Innovativt Klimacenter.

De gamle, smukke bygninger plejes med pietet, og Danmarks første roesukkerfabrik blev i 2007 af Kulturarvstyrelsen udnævnt til nationalt industriminde. Danmark har haft 9 roesukkerfabrikker, og i dag er kun fabrikkerne i Nykøbing F. og Nakskov i funktion.

Landsbyens fællesskab

I en række lolland-falsterske landsbyer kan man stadig finde et bytræ stående som et markant kulturspor i gadebilledet. Ofte er træet omkranset af en kreds af sten eller, som på fotografiet her af bytræet i Tågerup, af enstensætning, der holder den jord på plads, der udgør en bænk rundt om træet.

Det gamle ord for bytræet er *gadekov*. I ordet *gadekov* lå der mere end blot træet. Gadekoven var

byens samlingssted. Ved bytræet samledes alle landsbyens fæstebønder til bystævne. Bystævnet var landsbyernes – eller mere præcist ejerlagenes – højeste myndighed, ledet af oldermændene. Hvervet som oldermænd gik på skift mellem fæstebønderne, som regel efter en fastlagt turnus. Bystævnet blev kaldt sammen ved tuden i byhornet eller ringning med en klokke.

Bystævnets to vigtigste funktioner var at koordinere landbrugsdriften og at holde orden inden for ejerlægets grænser. Koordinering af landbrugsdriften var en uomgængelig nødvendighed i dyrkningsfællesskabets tid, hvor den enkelte fæstebonde ikke kunne arbejde på sine marker uden hensyntagen til de øvrige bønder i landsbyen. Bystævnet skulle holde orden i det lille samfund ved at føre kontrol med, at byskrånens regler blev overholdt, og at bøder for eventuelle overtrædelser blev opkrævet. I byskrån fra Toreby hedder det f.eks., at den, hvis kvæg går på kirkegården, skal bøde 1 skilling til bystævnet og 1 skilling til kirkens fattigbøsse.

Bytræet var også samlingspunktet, når der blev redet »Sommer i by« i begyndelsen af maj.

Der var andre fælles områder i landsbyerne. Der var fælles græsning, tørvemose, gadejord og gadekæret. Gadekæret var vandingssted for kreaturerne, her kunne markredskaberne vaskes, og smeden, der lå tæt ved, kunne afkøle de smedede ringe til vognhjul m.m.. Her blev der også hentet vand ved ildebrand, og da brandvæsenet blev motoriseret, blev der sat betonkanter op. På billedet ses gadekæret i Errindlev.

Den dag i dag værdsættes bytræerne og gadekærene stadig, hvilket ses i de kræfter, der lægges fra forskellige sider i at vedligeholde områderne omkring dem.

AEL

Hesnæs – en by på Østfalster

Kommer man som besøgende til Hesnæs fra nord eller syd, er det første, der fanger ens øje, de strå-tækte huse med de stråbeklædte vægge. Byggestilen tilskrives arkitekten Vilhelm Tvede (1826-91). I tidligere tid havde man flere steder på Falster brugt stråbeklædning på lerklinede vægge for at skærme mod vejr og vind. Husene i Hesnæs blev opført i sten, så

det var ikke nødvendigt at bruge stråbeklædning, men arkitekten ønskede at føre denne gamle byggeskik videre.

I 1825 lå de fleste af byens huse helt nede ved strandkanten. Haverne gik fra husene og op til skovvejen over det område, hvor Hesnæs Savværk siden blev

opført. Efter stormfloden i november 1872 var hele den gamle by ved strandkanten forsvundet, men inden da var opførelsen af den nuværende hovedgade påbegyndt, så der var kun fire huse tilbage på kysten, som blev bølgerens bytte. Fra 1878 til 1880 blev der opført en tidssvarende fiskerihavn. Den skulle også bruges til udskibning af skovens produkter. Dette var før sket fra åben strand.

I 1897 blev boligen for stedets skovridder flyttet til Hesnæs, da der skulle opføres et savværk i byen, og skovridderen ønskede at være tættere ved dette.

Savværkets produktion påbegyndtes i 1902 med 15 ansatte. Der opførtes på bageste vej en bolig for bestyrer og værkfører, og få år senere fire ens huse på Stigmosevej til ansatte på savværket. Private fik også tilladelse til at opføre bygninger i byen. Der blev derfor hurtigt opført fire privatboliger, og den ene blev byens første og eneste købmandshandel.

I 1939 var alle beboere i byen beskæftiget enten ved savværket, skovbruget eller som de fleste ved fiskeriet. På det tidspunkt var ca. 25 arbejdere ansat på savværket og der var ikke mindre end 6 bundgarnsfiskere, som havde deres både i havnen og deres stejlepladser på de åbne arealer nær byen.

I dag er meget forandret i Hesnæs. Savværket lukkede 1982. Bundgarnsfiskeriet fra byen er ophørt, og købmandsforretningen er lukket for et par år siden, det samme er fiskehandlen på havnen.

Mange af husene er på private hænder, og der er siden opført tre nye privatboliger. Ingen af byens beboere er i dag beskæftiget ved nogen af de virksomheder, hvor alle havde deres arbejde i 1939, men der er udarbejdet en bevaringsplan for Hesnæs, så det må håbes, at det samme smukke syn stadig møder en, når man kører ind i den gamle by.

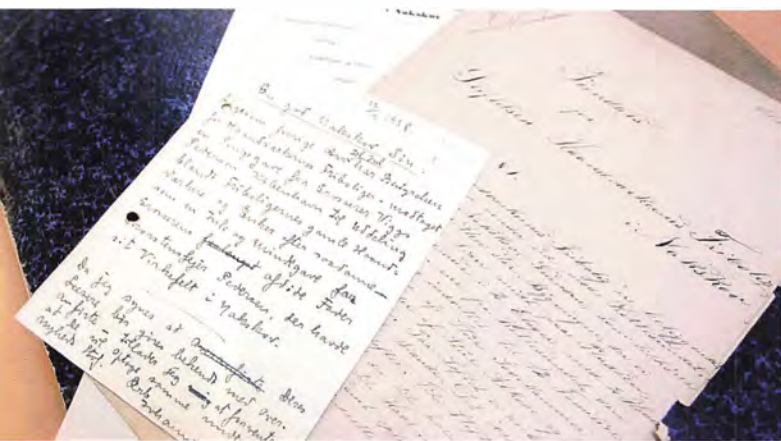
Haandværkerernes Fribolig

Bevæger man sig fra Nakskov banegård ned ad Jernbanegade mod bycentrum, passerer man på højre side Jernbaneanlægget. Bag mindesmærket for svenskekrigene 1658-60 ligger en ret klassisk og stilren bygning, der bærer inskriptionen »Haandværkerernes Fribolig 1888«.

Denne bygning er – som mange andre i Danmark – et produkt af den rivende industrielle samfundsvikling, der fandt sted i sidste halvdel af 1800-tallet, og som bl.a. indebar billige industrivarer, en

næringsfrihedslov med afskaffelse af eksempelvis laugene og deres monopol, en stigende urbanisering, en voksende befolkningstilvækst og længere levealder. Men friboligen er også et udtryk for, at samfundet endnu ikke havde en tilstrækkelig sociallovgivning, der kunne støtte dem, der eventuelt kunne komme i nød.

I 1862 grundlagde en gruppe fra håndværkerstanden i Nakskov stiftelsen »Haandværkerernes Fribolig«, hvilket resulterede i, at man allerede i 1869 kunne indvi den første fribolig i Kattesundet. Denne efterfulgtes i 1888 af friboligen i Jernbanegade, der var indrettet med 12 boliger med henholdsvis et eller to værelser med køkken, et rum til hver på loftet til brænde samt 3 fælles toiletter på gangene. I baghuset, der var placeret i en mindre, fælles have, var der indrettet lighus, vaskerum samt et pissoir. Foran friboligen indrettedes et mindre anlæg med roser og et jerngelænder, der afgrænsede boligen i forhold til de fredede voldanlæg. Finansieringen af friboligen skete via bidrag fra håndværkerstanden og dens medlemmer, indtægter fra basarer og tombolaer samt gaver fra byrådet og De danske Sukkertabriker, der for sidstnævntes vedkommende skænkede 100 tdr. læsket kalk.

Formålet med friboligen var at give ældre, trængende håndværkere og enker efter disse frit husly samt anden understøttelse i form af penge eller brændsel, da alternativet ellers var fattiggården i Klostergade, hvis man ikke var i stand til at klare sig selv. For at kunne komme i betragtning til friboligen skulle man desuden have et uplettet navn og rygte, have haft borgerskab i Nakskov og for mænds vedkommende være fyldt 55

år, mens enkerne blot skulle være fyldt 50 år. Ved høj grad af svagelighed kunne der dog gøres undtagelser med hensyn til alderen, ligesom døtre af håndværkere under visse omstændigheder kunne optages.

Stiftelsen »Haandværkernes Fribolig« har nu eksisteret i næsten 150 år, men i dag under andre samfundsmæssige forhold og betingelser.

OAM

Mejeriet blev reddet

I Errindlev på Sydjylland kan en smuk, velbevaret mejeribygning opleves. Nyd de mange bygningsdetaljer som murblændinger m.m. Det første mejeri blev bygget i 1887, men en brand i 1913 ødelagde produktionsbygningerne. Allerede samme år kunne andelsmejeriet genoptage produktionen i nye bygninger.

I den sidste halvdel af 1800 tallet steg den animalske produktion på gårdene. Det var derfor nødven-

digt at samle mælken fra flere landbrug for at kunne konkurrere med herregårdsmejerierne, og samtidig var den gammeldags hjemmeproduktion for usikker og uden den kvalitet, som eksporten krævede.

Det første andelsmejeri i Danmark blev etableret i 1882. Over hele landet blev der oprettet fælles- og andelsmejerier, og det gik stærkt. I 1921 var der på Lolland 54 mejerier og på Falster 19.

Errindlev Mejeri skilte sig i 1937 ud fra andre, da mejeribestyrer Sørensen blev ansat, og han var meget interesseret i osteproduktion. I 1950 og 1964 blev der derfor bygget nye ostelagre øst for mejeriet. Fra Errindlev mejeri har Gorm Rasmussen i en årrække solgt ost. I 1987 måtte Errindlev Mejeri stoppe som et af de sidste på Lolland-Falster på grund af manglende mælk i området. Mejeriet blev købt af Nakskov Mejeri. I skrivende stund er der ingen mejerier

i funktion på Lolland-Falster. Mælken køres til Sjælland.

Kulturarvsstyrelsen besluttede midt i halvfemserne at undersøge kvaliteten på de tilbageværende landmejerier med henblik på at frede et antal, mens tid var. Da Errindlev Mejeri bygningsmæssigt stod, som da det stoppede produktionen, blev det, sammen med 4 andre mejerier i Danmark, indstillet til fredning. Ejeren på dette tidspunkt, var ikke interesseret i en fredning. Der blev derfor dannet en forening med det mål at købe bygningerne og lade dem frede. Ejerskiftet skete den 1. oktober 1999, og bygningerne blev fredet året efter.

Foreningen har, 12 år efter overtagelsen, primært ved hjælp af sponsorer sikret de væsentligste vedligeholdelsesopgaver, bl.a at holdt bygningen tæt. Økonomien vil altid være stram, det er vanskeligt at finde lejere, der kan leve med en bygningsmasse, der ikke må ændres, samtidig med at opvarmningen er dyr. Der arbejdes derfor med at skabe nogle rammer i en del af mejeriet, hvor mejeriets, andelsbevægelsen og den lokale historie fortælles. Herudover er man ved at lægge grunden til et stolemuseum. I dag er der også udlejet plads til loppemarked.

KJ

En station på en international forbindelse

Den første jernbane på Lolland-Falster var jernbanen mellem Maribo og Bandholm, og den åbnede i 1869. Herefter fulgte strækningen mellem Orehoved og Nykøbing Falster. Den var en forlængelse af den sjællandske sydbane, og anlægget blev påbegyndt af det Sjællandske Jernbaneselskab. Banen blev fuldført af det Lolland-Falsterske Jernbaneselskab, der også stod for driften fra åbningen i 1872.

Hvorfor skete nu dette skift? Jo, der var visioner om en international trafikforbindelse mellem København og Hamburg. De første planer (det såkaldte Krøhnske projekt fra 1864) havde på Falster en linjeføring fra Farø til Nykøbing, men projektet kunne ikke skaffe finansiering. Privatbanken med C. F. Tietgen som direktør arbejdede videre med planer om en Hamborg-forbindelse, og efter et spændende forløb etableredes det Lolland-Falsterske Jernbaneselskab med Privatbanken som primus motor. Hamborg-forbindelsen udviklede sig med Lollandsbanen frem til Rødby i 1874 og en forlængelse til Rødbyhavn i 1912. Det var dog først med Fugleflugtsliniens indvielse i 1963, at det blev en rigtig forbindelse.

Med tiden overtog Statsbanerne (DSB) det Sjællandske Jernbaneselskab, og med fokus på en forbindelse til Berlin forpagtede DSB driften af banen fra Orehoved til Nykøbing og Gedserbanen med virkning fra 1893.

På stationsbygningen i Nørre Alslev er efter gammel tradition påmalet afstanden til Orehoved henholdsvis Nykøbing til orientering for de rejsende. Ved en istandsættelse for nogle år siden blev på-

skrifterne trukket frem igen. Stationen blev anlagt et stykke øst for den oprindelige kirkeby Nørre-Alslev, som voksede hen til stationen, så byen fik en langstrakt form.

Stationsbygningen blev tegnet af A. Ahrens, og en beskrivelse siger: »Arkitektuddannelse havde Ahrens sandsynligvis ikke. Han var tidligere oversergent. Han arbejdede som tegner af Jernbanestationer på Lolland og Falster.« Hovedbygningen blev indrettet med kontorer og ventesale i stueetagen, mens stationsforstanderen havde tjenestebolig på første sal. Det bemærkes, at varehus, udhus og toiletter lå i særlige bygninger ved siden af.

I dag kan det være svært at forestille sig det liv, der var på en jernbanestation for 100 år siden. Det er dog så heldigt, at den første jernbane mellem Maribo og Bandholm fortsat eksisterer som museumsbane, og den kan i 2012 fejre sit 50 års jubilæum som Danmarks første veteranbane.

CB

Stadager Brugs – et centrum i Sundby

I Sundby på Falster lå brugsforeningen midt på landsbyens hovedstrøg. Fra 1889 til 1982 var Brugsen et centrum i sognet. Sundbys beboere gik til bal, generalforsamlinger, foredrag og fester i brugsens forsamlingsal, og i butikken købte man alt det, man havde brug for – lige fra synåle til dåseærter, bøger, såsæd eller kul. Brugsuddeler Henrik Hansen var sammen med konen Ingeborg fra sin ansættelse i 1914 til pensioneringen i 1952 brugsens venlige ansigt udadtil og et fast holdepunkt i Sundby.

Stadager Brugsforening blev startet af en kreds af egnens bønder med godsejer Grandjean fra godset Vennerslund i spidsen sammen med lærer P.K. Pedersen. Som et kompromis mellem Sundby og de små omegnssteder kaldtes den for Stadager Brugs efter sognets navn snarere end byens. I begyndelsen

lå foreningen i et lille stråtækt hus i byen, men i 1907 stod en smuk, nybygget brugs med butik, lagerplads, uddelerbolig og forsamlingsal færdig.

Brugsforeningsbevægelsen udsprang af de oplysnings- og foreningsideer, som genfindes i den danske højskoleverden, og foreningstanken bygger videre på foreningsprincipperne fra de danske andelsmejerier. I stedet for at handle hos en privat købmand startede man lokalt små brugsforeninger op i fællesskab. Foreningen kunne købe stort og billigt ind, og medlemmerne fik hvert år en andel af overskuddet, udregnet på baggrund af den sum, den enkelte husholdning gennem året havde købt ind for. I 1899 slog de danske brugsforeninger sig sammen i Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger (FDB). FDB voksede til at blive en af Danmarks

største importører og producenter af dagligvarer, og brugsforeningerne sikrede FDB et stabilt netværk af forretninger og kunder.

I Sundby var langt de fleste medlemmer af brugsforeningen. Brugsforeningens kundegrundlag hang tæt sammen med det nærliggende gods Vennerslund. Indtil 1950erne var godset egnens store arbejdsgiver med mange ansatte. Da landbruget moderniserede gennem 1950erne, 1960erne og 1970erne faldt befolkningstallet på egnen langsomt, men sik-

kert, ikke bare på godset, men også på de nærliggende gårde. Sundby forblev en landsby, og konkurrencen fra indkøbsmulighederne i nærliggende byer blev for stor. I 1996 sagde man endeligt farvel til Brugsen, inden den blev skilt ad, flyttet til Frilandsmuseet i Lyngby og genopført stykke for stykke. Nu kan man møde uddelerfruen ved køkkenets brændekomfur og handle i butikken med et sortiment som i 1930erne.

Hotel Skandinavien og Nakskov Teater

Fra midten af 1800-tallet var Nakskov kendt som en driftig handelsby med mange tilrejsende, hvilket bl.a. kan ses i antallet af gæstgiverier og hoteller, der fandtes i byens gader.

Den 2-etagers gæstgivergård i Vejlegade ved Gåsetorvet var en af de større, kaldet *Postgaarden* og siden

– mere internationalt – *Skandinavien*. Omkring 1850 hed ejeren Daniel Holm – cand.theol., gæstgiver, kaptajn, byens brandmajor og en driftig borger, fuld af initiativer til gavn for sin by. Således indrettede han i 1852 i gæstgivergårdens have en badeanstalt med kar- og dampbade, der mod betaling skulle

medvirke til den almindelige hygiejne i en tid, hvor især koleraen florerede.

Senere opførte Holm Lolland-Falsters første selvstændige teaterbygning i tilknytning til gæstgivergården, som han nedrev i 1881. Samme sted skabte den virksomme Holm i den nuværende 3-etagers bygning sit nye *Skandinavien* (1882, arkitekt August Klein), et elegant indrettet og fuldt moderne hotel med restaurant efter tidens smag og komfort – populært og skattet gennem mange år ved fester og store arrangementer.

I vinteren 1889 opholdt Herman Bang sig i flere måneder på *Skandinavien* i værelse no. 24, hvor han skrev en af sine store romaner *Tine* om den ulykkelige krig i 1864, og desuden holdt oplæsninger og foredrag. Senere fandt bl.a. Robert Storm-Petersen arbejdsro i Bangs værelse, der fik karakter af mindestue for forfatteren.

Nakskov Teater blev indviet 2. juledag 1867, hvor byens avis med stolthed kunne berette, at – »Ingen Provinsby besidder et Lokale, der bedre tilfredsstiller de Fordringer, der stilles til en Bygning, der har til For-

maal at samle en Kjøbstads Indvaanere til Fest og Glæde. Teaterlokalet, der er ... elegant udstyret med Spejle og Dekorationer paa Balkonen ... kan rumme henved 600 Mennesker ... Scenedekorationerne ... er særdeles smukt udførte, tillige med det ypperlige Fortæppe, der fremstiller Professor Marstrands uforlignelige Scene af »Erasmus Montanus«.

Den første professionelle teaterforestilling fandt sted 5. januar 1868, hvor Hans Sørensens teaterselskab opførte Henrik Hertz' komedie *Sparekassen*. De næste dage var H.C. Andersen, Heiberg og Bjørnson på repertoire, og i de følgende sæsoner gæstede samme selskab både Nakskov Teater, og det i efteråret 1868 nyåbnede teater i Industribygningen i Nykøbing Falster. I 1919 og 1938 blev Nakskov Teater gennemgribende renoveret og moderniseret, således at der både kunne spilles teater og film under navnet *Roxy*, men i 1986 var teatrets glørværdige æra endegyldigt forbi, og den ellers bevaringsværdige bygning blev nedrevet og bebygget.

JH

Et hus til festligt samvær og oplysning

150

Fra Frejlevs vestligste udflyttergård, der fik navnet Landbogård, skænkede gdr. H. J. Pedersen i foråret 1884 byggegrunden til Lolland-Falsters første an-

delsmejeri, der begyndte sin virksomhed den 16. juli samme år. Allerede et halvt år senere kunne man på nabogrunden til mejeriet opføre et forsamlingshus,

og også her var det gdr. H.J. Pedersen, der var give-
ren. Bygningen, der havde kostet 3.113 kr. blev ind-
viet med deltagelse af 300 mennesker den 17. decem-
ber 1884 af Danmarks »mest veltalende præst«, pastor
Christiani fra Nysted.

Ved indvielsen af dette Lollands første forsam-
lingshus blev der udtrykt håb om, at det måtte blive
et sted, hvor oplysning, festligt samvær og idræt
(der skulle gøres plads til *gymnastikkerne*) måtte
finde husly. Byens klenodier: bytrommerne, som-
merstagen og den svenske fane fra 1659 flyttedes nu
til dens eget hus, og det havde ingen af dem sær-
lig godt af. Kredsen omkring huset havde dannet et

aktieselskab, hvortil hver husstand indbetalte 25 kr.
Frejlev Brugsforening, der de første år af sin levetid
havde holdt sine generalforsamlinger i skolen, blev
husets første kunde mod en afgift på 6 kr.

I 1886 byggede man den store sal og kunne justere
lejen af lokalerne derefter. Ungdomsforeningen og
Sangforeningen kunne nu nøjes med at betale 3 kr.
i leje, men så måtte de heller ikke være i lokalerne i
mere end 4 timer, og de skulle selv betale for lys og
gøre rent. Når den nystiftede sygekasse afholdt bal,
skulle der betales 7 kr. i leje, men havde man brug
for et 8 mands orkester kostede det 48 kr.

Midt i halvfemserne begyndte man at afholde
missionsmøder i huset, det følgende år begyndte en
danceskole sin virksomhed, og omkring århundred-
skiftet begyndte de dilettantforestillinger, der blev
en stor del af traditionen i Frejlev. En af de ledende
kræfter bag dem var gdr. Axel Rude, Borretlund.
Omkring første verdenskrig skete der en udbygning
af huset mod nord, og der blev indlagt elektricitet
fra det nye jævnstømsværk i Kettinge. Den sidste
store udbygning foregik i 1957 med en ny sal op til
den første. Æren for de sidste fyrre års forbedrin-
ger tilkommer den nu afgåede formand, tidl. gdr. L.
P. Rasmussen. Mange steder kan vi stadig se disse
eksempler på tidens folkelige bevægelser, f.eks. for-
samlingshuset i Kettinge fra 1907.

For de værdigt trængende

Toreby alderdomshjem blev bygget i 1924 i Toreby landkommune med godt 3000 indbyggere – dengang en anseelig landkommune hvad angår areal og indbyggertal. Oprettelsen af alderdomshjemmet var et vidnesbyrd om den offentlige sektors stille vækst. De gamle institutioner fra 1800-tallet, dvs. skolen og fattiggården, blev nu suppleret med sognebibliotek (med rødder tilbage til 1910), alderdomshjem og

forsamlingshus. Alderdomshjemmet blev et omdrejningspunkt i sognets liv. Her begyndte sognerådet at holde møder.

Alderdomsunderstøttelsesloven i 1891 pålagde kommunerne at sikre de gamle over 60 år, som havde behov for pleje, et kommunalt eller et privat pasningssted. Kommunerne havde altså ikke pligt til at oprette et offentligt alderdomshjem, og det var kun de værdigt trængende, der havde ført et hæderligt liv, kommunerne skulle tage sig af. Havde man modtaget fattighjælp de sidste 10 år, havde man gjort sig skyldig i løsgængeri og betleri, var man dømt for en vanærende handling af den offentlige opinion, havde man ført et uordentligt og ødselt liv, eller havde man bragt sig i trang ved at bortskænke gods til børn og bekendte, var man på forhånd udelukket fra de værdiges kreds. To store grupper kunne altså ikke gøre sig håb om at komme på aldershjem, nemlig de velbjærgede og de ikke værdigt trængende. De sidste kom fortsat på fattiggården, som indebar fortabelse af stemmeret og valgbarhed (efter 1933 var det kun ganske få, der kom på den deklasserende fattighjælp, som først blev helt afskaffet i 1961).

Oprettelsen af et alderdomshjem hviledes altså på en kommunal beslutning. Det samme gjaldt tildeling af alderdomsunderstøttelse og adgang til et alderdomshjem. Det var sognerådet i Toreby, som havde det afgørende og endelige ord i datidens socialpolitik. Ældresag og ældegeråd var ukendte fænomener.

Toreby fulgte udviklingen i den øvrige del af landet. Før 1900 blev der oprettet 28 alderdomshjem i landdistrikterne, i det første tiår af det nye århundrede 23, i 1910-erne 60 og i 1920-erne indtraf en eksplosion med hele 95 alderdomshjem – det højeste tal i et tiår før Anden Verdenskrig. I 1933 fik socialministe-

ren og amtsrådene myndighed til at pålægge kommunerne at indrette et alderdomshjem. Det havde de ikke behov for i det ret så velstående Toreby sogn. Det havde af egen drift oprettet et alderdomshjem – for de værdigt trængende.

En virkelig korsridder

En virkelig korsridder kalder Kaj Munk pastor Julius Bachevold, som var sognepræst i Tirsted, Skørringe og Vejleby sogne 1883-1921 og en betydningsfuld person i historien om Indre Mission på Lolland. 1800-tallets slutning var præget af de gudelige vækkelser, der i dag huskes som grundtvigianisme og indre mission, som trods stor uenighed begge ville vække mennesker til tro og kristent liv.

Indre Mission blev som kirkelig bevægelse grundlagt i 1861 i Stenlille af præsten Vilhelm Beck. 5 år efter kom de første indremissionærer til vore egne og vandt fodfæste. 1880 ordinerede biskop Monrad pastor Asschenfeldt-Hansen til kapellanembedet i Halsted, og skønt Asschenfeldt-Hansen kun var præst der i 2 år, blev han katalysator for den vækst, som skete for Indre Mission i årene herefter, og som

pastor Bachevold fik stor indflydelse på gennem de 38 år, hvor han virkede som præst.

Bachevold begyndte som kateket i Maribo, blev derefter kapellan hos pastor Ammentorp i Tirsted, Skørringe og Vejleby. I 1884 søgte pastor Ammentorp sin afsked. Bachevold var for ung til det store embede, som sognepræsteembedet var, men 4 mænd fra menighederne rejste ind til kong Chr. IX og bad om kongens hjælp til at få Bachevold som deres præst. Om kongens indflydelse hjalp, vides ikke, men de fik ham. Kort forinden var Bachevold blevet gift med Mathilde Ross, og sammen flyttede de i 1884 ind i Rubbeløkke præstegård, som har været præstebolig siden 1382, og de blev meget afholdte præstefolk.

I begyndelsen af 1890'erne nærmede Bachevold

sig missionen, og i 1894 blev han omvendt og var fra da en ledende skikkelse i bevægelsen.

Et synligt særkende for missionen blev missionshusene, som blev rammen om rige og festlige stunder for børn og voksne, som kom til møderne, men som også stod som et udtryk for kampen mellem troende og vantro.

Det første af omkring 15-16 missionshuse på Lolland og Falster blev bygget i 1882 i Avnede. I 1896 blev missionshuset i Saksøbing indviet af selveste Vilhelm Bech, og i 1897 fulgte det tredje i Brandstrup i Bachevolds pastorat. Det blev flittigt brugt igennem de godt 100 år, hvor det for mange blev et dyrebart minde om en levende tro og et bærende fællesskab.

OO

Lollands Albue

For hundrede år siden var der ikke noget, der hed »udkant-Danmark«, og for de knapt fyrrer beboere på den lange sandtange i Nakskov Fjord var det landets hovedstad, der lå lidt afsides. I 1400- og 1500-tallet var Albuen sildemarkedsplads med foged, kapel og kirkegård. På Christian den fjerdes tid var det en vigtig vinterhavn for flådens skibe. Og allerede den gang boede der fiskere på Albuen.

Omkring 1790 blev der anlagt en lodsstation. Den

brændte englænderne af i 1802. 1872 tog stormfloden dens efterfølger. Året efter blev der bygget et enfamilieshus til lodsformanden og et tofamilieshus til de to lodsfamilier, og det er det hvide hus, der står endnu.

1896 kom fyret, som skulle advare skibsfarten mod de farlige grunde. Alligevel skete der mange grundstødninger, og bjærgning har altid været en god biindtægt for Albuefolkene. Lige så kærkom-

men var indtægterne fra kystudkiggen. Under første Verdenskrig var det miner, der blev kigget efter. Senere blev det østeuropæiske skibe. I 1968 blev den nuværende »Vagt« bygget med udsigt over Storebælt, nu udkig for gæster.

Omkring 1890 begyndte lodsernes sønner og svigersønner at drive fiskeri i større stil, og Albuen blev atter et fiskerleje, med 22 beboere og i 1916 var der

41 beboere: syv fiskerfamilier, tre lodsfamilier og en lærerinde. Grunden til at Albuen fik en lærerinde var, at de statsansatte lodser krævede, deres børn fik en ordentlig undervisning. Lodsformandens datter blev lærerinde og i huset blev der, med et beløb fra Marineministeriet, indrettet et lokale inklusive en kakkelovn. Senere blev en søster af fiskerne ansat som lærerinde, og det var hun i 30 år. Pladsen i lodshuset blev dog for trang og i 1939 blev den lille, røde skole bygget af Kappel kommune. Elevtallet i Albueskolens tid har svinget mellem 2 og 7 elever. Da lærerinden sagde sin stilling op i 1946, lukkede skolen, og børnene blev sejlet til Kappel skole. Siden 1959 har der ikke været brug for sejladser. Skolen på Albuen er nu fritidshus.

Lodserne forlod Albuen i 1959. I 1999 flyttede kystudkiggen, og da ålene også er forsvundet, er der ikke længere noget at leve af. I 2002 flyttede den sidste faste beboer fra Albuen, men i det lange lodshus kan man opleve »lodsens stue« med minderne om livet i det yderste udkant-Danmark.

En ny tids smed

Herritslev smede- og maskinværksted ligger stadig bag byens gadekær, men i dag er der stille ude som inde. Virksomheden lukkede i 1990'erne. Samstedts lå der tidligere en gammel landsby- eller beslagsmedie, som den unge Rudolf Christensen forpagtede i 1906 og efter overtagelsen i 1909 op-

graderede til maskinværksted. Det industrialiserede landbrugs støt voksende maskinpark, som blandt andet var knyttet til roedyrkingen, blev fremstillet på de større og mindre maskinfabrikker, der fra slutningen af 1800-tallet skød op, ikke mindst i provinsen, som eksempelvis Hans Christoffersens Maskin-

fabrik i Holeby. Et udtryk for industrialiseringen var også etableringen af de små lokale elektricitetsværker omkring 1910. I Herritslev blev Rudolf Christensen formand for værket, endnu et vidnesbyrd om hans engagement i tidens tekniske fremskridt. Rudolf Christensen var født i 1883 i Øster Ulslev, hvor han også stod i smedelære. Siden søgte han målrettet at styrke sine kompetencer gennem en række forskellige ansættelser hos grovsmede såvel som på industrivirksomheder, herunder på den omtalte maskinfabrik i Holeby i hele tre år og siden i kortere perioder på Vulkan i Maribo, P. Nordsteen i Hillerød

og sluttelig den nye Maribo Sukkerfabrik. Rudolf Christensen stod således godt rustet til sin gerning, og har utvivlsomt både kunnet fremskaffe reservedele og reparere en multifunktionel såmaskine (frø, korn og roer), som den her viste, der blev fremstillet på Hans Christoffersens Maskinfabrik i 1898.

Allerede i 1912 opførtes den store pyntelige bolig til familien i nyrenæssancestil med gavlkvist og udhængstag med cementsten. Og en halv snes år senere, i 1924, blev den gamle smedie endegyldigt erstattet. Det nye smede- og maskinværksted fik højt til loftet og skinner med hejseværk samt udluftningskanal i tagryggen. I bygningen opstilledes alle de moderne værktøjsmaskiner, der var brug for ved reparation af *såvel* landbrugsmaskiner som motorer. Man fornemmer på omtalen, at værkstedet har været forbilledligt for sin tid. Ud over de traditionelle opgaver stod firmaet også for indlæggelse af centralvarme og sanitet samt leverancer af rør- og pumpeanlæg. Da Rudolf Christensen døde i 1957, var sønnen Edmund Christensen allerede inddraget og videreførte virksomheden til midten af 1960'erne. På dette tidspunkt var strukturomlægningen i landbruget så småt ved at slå igennem, og den seneste mester på stedet, Vagn Rasmussen, som rykkede ind i 1970, koncentrerede sig om VVS-opgaver.

Havets landevej – Smålandshavets færgeri

Den allertidligste sejlads mellem øerne i Smålandshavet og »fastlandet« på Lolland foregik på egen hånd og efter behov. Under kong Frederik IV udstedtes bevilling til at overføre folk fra Kragenæs til Fejø. I 1733 gav amtmændene en bonde fra Fejø ret til at overføre folk. I 1756 fik han eneret på overfarten. I 1808 fik Niels Iversen, Fejø, færgeprivilegiet. Han anskaffede større både til kreaturer.

I 1881 oprettes den første dampskibsroute mellem øerne. DS Zampa sejlede mellem København og Kiel

med stop i Bandholm og på Fejø. Initiativtageren var grev A.W. Knuth, der – til ærgrelse for færgeomændene – grundlagde den fremtidige færgefart, idet han satte et dampskib i regelmæssig fart mellem Bandholm og Fejø og Femø. Han byggede S/S Polyxene, der blev indsat i 1884. Ruten overdrages i 1894 til konsul Hovmand i Bandholm og i 1911 til Sydfynske Dampskibsselskab, der indsatte dampren Rudkøbing.

I 1919 dannes Dampskibsselskabet Smaalandshavet, der efter det uheldsplagede motorskib Syltholm køber færgen Rudkøbing, der døbes Femøsund (I). Femøsund (II) indsættes på ruten Bandholm-Askø-Fejø-Femø fra 1932 til 1953 med plads til fire biler. I 1953 indsættes en ny Femøsund (III), der besjlede ruten indtil selskabets opløsning 1. april 1963. Fejøboerne ville opretholde en trekantsejlad mellem Bandholm, Askø og Østerby Havn på Fejø, men femøboerne ville have en direkte linie, selv om de var delte om Kragenæs og Bandholm.

Færgen Ellen, der var blevet købt privat af kaptajn Tage Andersen, Femø, indsættes i april 1963 på Femø-Kragenæs. Den døbes Femøsund (IV) og indsættes officielt 1. maj 1963. I 1978 overgår færgeriet til kommunen. Den 5. juli 1996 indsættes Femøsund (V) med plads til 18 personbiler.

Fra Fejø havde Christine Larsen roet personer fra Vester(by) til Kragenæs først i 1900-tallet. Sønnen Antor Larsen købte i 1924 Vesta. I 1931 købte han færgen Ørnen, der i 1953 blev afløst af Vester med plads til 17 personbiler, som han købte sammen med sønnen Vagn Larsen. I 1978 sælges Vester til kom-

munen. Vester sejlede indtil 1981, hvor Bukken-Bruse blev indsat. Den 7. september 2002 indsattes Christine på Fejø-Kragenæs med plads til 30 personbiler.

Askø-Bandholm fik sin sidste nye færge i oktober 1993 med plads til 14 personbiler og 1 lastvogn.

BAM

Fyret på Hyllekrog

Marineministeriet købte i 1904 en 4 td. land stor parcel på øen Hyllekrog af kammerherre lensbaron J.J.S.E. Bertouch-Lehn til baroniet Sønderkarle for at opføre et fyr på Lollands sydligste punkt. I efteråret 1905 stod fyret færdigt og var klar til brug.

Fyret skulle nu med sit lys retlede de skibsfarende

i Femern Bælt, da man i farvandet ved Hyllekrog førhen havde oplevet talrige strandinger. Selve fyrmesterboligen var sammenbygget med tårnbygningen og her boede den første fyrmester på stedet P.W. Sørensen med sin familie. De store forventninger til lyset fra de fine prismelinser i lanternen blev dog

i første omgang en slem skuffelse, fordi lyset af de skibsførende blev forvekslet med lyset fra Femernbælt fyrskib, og meddelelsen om det nye fyr på Hyllekrog spredtes kun langsomt blandt de søfarende. Derfor var der i det første år, trods fyret, mange strandinger.

Naturen på Hyllekrog har altid været speciel efter lollandske forhold. I stærk kontrast til den fede lollandske muld er her et nærmest vestjysk stykke vild natur. I starten af 1900-tallet var Hyllekrog spærret for adgang for menigmand, ikke mindst af hensyn til den værdi der var ved indsamling af æg fra de store mågekolonier på tangen. Mågeæggene kunne bl.a. eksporteres til Tyskland, hvor de var meget værdsatte. Baroniet havde på et tidspunkt egen opsynsmand på tangen, ellers var det fyrmesteren der holdt opsyn.

Under 2. verdenskrig var lanternen slukket, og Hyllekrog fyr var mørklagt som andre husstande i Danmark. Med til historien hører også, at indbyggertallet på den lille ø steg en del under krigen, da flere personer, der var gået under jorden, fik ophold her. Senere under den kolde krig blev der af forsvarsministeriet oprettet en vagtpost på Hyllekrog. Her blev skibstrafikken i Femernbælt registreret.

I 1971 blev Hyllekrog fyr nedlagt. Det blev bestemt, at det skulle rives ned, men efter en del lokal modstand fik selve fyrtårnet lov at blive stående. I 1993 blev Hyllekrog, sammen med en del af inddæmningen, købt af Karen Krieger Fonden og overdraget til Fugleværnsfonden, hvor de nu har etableret et fuglereservat. Selve fyret tilhører stadigvæk staten, og Naturstyrelsen har i efteråret 2011 renoveret fyret. Fremover skal fyret fungere som informationscenter og udsigtstårn for offentligheden.

Marielyst

– et badested bliver skabt

Sol, strand og sommer er for mange lig med Marielyst. Før stedet blev synonymt med ferie, hørte navnet til en gård. Efter stormfloden i 1872 måtte gård-ejer Hans Jørgensen udbedre mange skader på sin gård og lægge kræfter i at gøre de nyvundne jorder bag diget frugtbare. Da arbejdet var færdigt, navngav han gården Marielyst efter sin kone Marie.

I 1895 havde overretssagfører Frederik Graae efterlyst et badested på Falsters østkyst, og da de to gårde Marielyst og Nørrevang ti år senere havde fået ny ejer opstod muligheden herfor. Frederik Graae blev drivkraften bag omdannelsen af Marielyst til sommerpensionat. Gården fik nu navnet Marielyst Østersøbad og indeholdt i begyndelsen 12 gæsteværelser.

Marielyst Østersøbad åbnede d. 28. juli 1906. Frederik Graae havde mange forbindelser og forstod at markedsføre projektet. Til åbningen deltog den lokale, den nationale og sågar repræsentanter fra den internationale presse. Åbningen var en succes, og der måtte hurtigt udvides ved også at etablere værelser på Nørrevang. Allerede i 1908-09 fik Frederik Graae

derudover opført tre villaer lige bag diget. Villaerne, der blev opført i jugendstil, blev navngivet Trøldtøj, Kitzwalde og Tannhäuser, inspireret af forfatteren Holger Drachmanns værker. Villaerne blev indvendigt dekoreret af malerne Olaf Rude og Carl Holm.

Forbilledet var for Frederik Graae kunstnerkoloni-
en på Skagen, og i reklamefremstød gjorde han brug
af kendte kunstnere, som han inviterede til Mari-
elyst. Malerne Olaf Rude og Carl Holm blev fotogra-
feret på Marielyst Strand til postkort anvendt som
en vigtig del af markedsføringen af den nye »kunst-
nerkoloni«. Også I. P. Müller besøgte Marielyst. Hans
gymnastik- og sundhedssystem, »Mit System«, var
særdeles kendt i Tyskland, og derfor blev han af Fre-
derik Graae opfordret til at skrive et par linjer om
stedet til en brochure, målrettet det tyske marked.

Markedsføringen virkede, og Marielyst blev et po-
pulært rejsemål for tyske turister.

Marielyst er gennem årene vokset støt og gør det
stadig. Stedet, hvor det hele begyndte, Marielyst
Østersøbad, fungerede som badehotel frem til 1969,
hvor det blev købt af Pensionisternes Samvirke. Det
blev herefter indrettet som højskole. Marielyst Høj-
skole afholder stadig kurser for seniorer, ligesom
der er åbne arrangementer i form af foredrag og
koncerter med nutidens kunstnere.

KQ

Arkitekttegnede skoler

Bandholm Skole ligger smukt ved Svanevigen mellem landsbyerne Rersnæs og Bandholm

Bygningerne er gedigne og velproportionerede murstensbygninger, tegnet af arkitekten L. Kildegaard, og opført i 1912. Byggestilen er inspireret af be-

vægelsen Bedre Byggeskik, som havde rødder i Bygmesterskolen, der i 1901 blev oprettet af P.V. Jensen Klint. Han var også arkitekt for Grundtvigskirken og kirken i Gedser.

»Bevægelsen« fik udarbejdet tegninger til almindelige boliger, skoler, mejerier, forsamlingshuse, stationer, og husmandsbrug, som i dag kan ses mange steder på Lolland-Falster. I alt er henved 50.000 bygninger i Danmark udsprunget eller inspireret af bevægelsen.

Bandholm var oprindelig Maribos ladeplads og en udflytterlandsby. Men fra midten af 1800-tallet blev der bl.a. bygget et havneanlæg og et skibsværft, og den megen aktivitet medførte naturligvis efterhånden også et større børnetal. Så det var på høje tid med skolebyggeriet i 1912. At skolen ikke kom til at ligge i Bandholm by, men midt imellem Rersnæs og Bandholm, skyldes nok, at Rersnæs tidligere var områdets dominerende landsby med mange børn. I 1902 var der således 2 lærere og over 60 børn i Rersnæs Skole. I Bandholm var der kun 1 lærer og færre børn.

En anden baggrund for byggeriet var, at der omkring århundredeskiftet var kommet nye skolelove

med nye fag og bestemmelser. På landet måtte der nu kun være højst 37 elever i klasserne! I landsby-skolerne var der iøvrigt stadig flere årgange pr. klasse og ofte kun skolegang hver anden dag. Det kneb med at opfylde lovgivningen i mange af de små kommuner på grund af pengemangel.

På væggene i skolebygningen ved Svanevigen har der sikkert hængt en række af de nye anskuelses-tavler, der var en følge af skoleloven i 1899. Mange skoler brugte stadig disse tavler længe efter anden verdenskrigs afslutning i 1945.

Bandholm Skole blev udbygget i 1938-1940, hvil-

ket især må ses som en følge af skoleloven i 1937, hvor der bl.a. blev stillet krav om særlige lokaler til undervisningen i sløjd og husgerning. I mange andre sogne var man ikke så hurtige og måtte vente med skolemoderniseringerne til noget efter 1945.

I dag bliver kun en del af skolen benyttet til en børneinstitution og beboerhus, men siden 2005, da man lukkede skolen, har lokale borgere arbejdet for, at skolen bliver et kulturcenter for hele Lolland Kommune.

BLH

En polsk kaserne

Kasernen i Tågerup beliggende på Højbygårdvej på Sydlolland blev opført af godset Lungholm i 1911. Den var en af de omkring 30 større og mindre kaserner, der blev opført på Lolland – af sukkerfabrikkerne, de større gårde og godser for at kunne huse datidens mange polske sæsonarbejdere. Langt de fleste var piger, som blev beskæftiget i roemarkerne fra frøene kom i jorden i foråret til roerne blev taget op i efteråret.

Kasernen blev tegnet af arkitekt H.C. Glahn, Ny-

købing F. Arkitekten stod for opførelsen af flere lignende kaserner, hvor tegningssættene for tag og fag kunne genbruges, men hvor bygherrene selv stod for indretningen.

Kasernen i Tågerup var indrettet med et stort fællesrum i stueetagen, der både fungerede som køkken, opholds-, spise- og soverum. I stueetagen var der tillige mod øst (den lune side) en lejlighed til »aufseheren« og hans familie. Vi kopierede det tyske »aufseher-system« for at hverve arbejdskraften, og

det var typisk også ham, der dirigerede arbejdet i markerne og administrerede pigernes løn og kost. Mange af pigerne var blot 16-18 år. På første sal var indrettet fire soverum. Bag hovedhuset var der i sin tid en bagbygning, som rummede brænderum, vaskeskur og gammeldags lokummer. Bagbygningen blev i sin tid revet ned i forbindelse med fredningen.

I en roesæson kunne en kvinde i huset tjene 257 kroner ved dagligt hårdt arbejde. 12 kilo kartofler om ugen og en liter skummetmælk dagligt var en del af lønnen.

Vi får et indtryk af hvor mange karle og piger, der kunne bo på en kaserne, her kasernen ved Kærstrup.

De første polske roepiger kom til Lolland-Falster i 1893. De sidste i 1929. Når der var pause i roearbejdet, skulle de polske piger og kvinder bistå ved husholdning, malkning, grøftegravning og spredning af møg. Det meste arbejde i markerne foregik med håndkraft, og arbejdet med radrensning, udtynding m.v. foregik med kortskaftede hakker.

Da første verdenskrig brød ud kunne de 3.000 sæsonarbejdere, der opholdt sig i Danmark, ikke komme hjem. De fik ophold og senere dansk statsborgerskab, og disse indvandrere har sat et betydeligt præg på specielt Lolland-Falster gennem deres flid og stolte traditioner, og der står stor respekt om deres udholdenhed og nøjsomhed.

Der blev bygget katolske kirker og senere katolske skoler, ligesom der i flere byer blev dannet polske foreninger. Kasernen i Tågerup er i dag en selvejende institution og indrettet til museum af en kreds af frivillige.

Kommunesocialisten i Nakskov

Den 1. maj 1952 blev der afsløret en granitstatue af Nakskovs første socialdemokratiske borgmester Sophus Bresemann (1914-1928). Bresemann var den politiske drivkraft i industri- og arbejderbyen Nakskov bag en stribe af velfærdsreformer, som først langt senere blev gennemført på landsplan.

Sophus Bresemann var født i København i 1864,

for Købstadskommunernes Låneudvalg (1920 til 1933). I denne egenskab arbejdede han for at skabe det nødvendige finansieringsgrundlag for et kommunalt reformarbejde, som kunne vise vejen frem mod et samfund præget af social retfærdighed og lige adgang til samfundets institutioner.

Med Bresemann i spidsen blev der i 1907 indført vederlagsfri skolelæge, som foretog systematiske undersøgelser af børnenes sundhedstilstand. Senere fulgte indførelse af varme skolebade, sygegymnastik og oprettelse af friluftsskolen Urnegaard (1922) for at sikre adgang til lys og luft for kirtelsvage børn. I 1913 indførtes vederlagsfri skoletandlæge for alle skolebørn (en reform som først blev indført på landsplan i 1971). Det offentlige skolevæsen blev demokratiseret. I 1913 blev de sidste rester af skolepenge fjernet. Herefter gik det slag i slag. Gratis gymnastikdragter, skiftesko og ikke mindst gratis undervisningsmateriale skulle fremme ligestillingen blandt skolebørn uanset social herkomst. I 1914 blev der taget initiativ til et vældigt skolebyggeri med en hovedskole i byens midte og små forskoler tæt ved hjemmet og de vante legesteder. Nye fag som svømning, skolekøkken og sløjd skulle gøre den offentlige skole til den mest attraktive skole og dermed et sted for alle byens børn. Billige boliger til arbejderbefolkningen udgjorde et tredje reformprogram. Kommunale jordopkøb og målrettet regulering af jordpriserne banede vejen for nye boliger til overkommelige priser med A/S Nakskov Arbejderboliger som omdrejningspunkt. Lånemidlerne kom blandt andet fra kommunens kapitalformue. Parallelt med boligpro-

udlært bødker og forretningsfører for Bødkerforbundet i Danmark 1890 til 1897. I de følgende tre år beklædte han stillingen som redaktør af Nordjyllands Arbejderblad. Derefter gik turen til Nakskov. I 1901 blev han redaktør for Lolland-Falsters Social-Demokrat, fire år senere blev han medlem af Nakskov Byråd. I 1913 blev Bresemann medlem af Folketinget og året efter borgmester. Det lokale arbejde førte Bresemann frem til posten som formand

grammet udviklede arbejderbevægelsen i samarbejde med bystyret et netværk af kolonihaver – blandt andet Arbejdernes Kolonihaver stiftet 12. september 1908. Endelig etablerede det socialdemokratiske styre kommunalt landbrug, kommunalt fiskeri og

kommunal beklædningsforretning. Overalt i dette reformarbejde kunne man spore Bresemanns virke-
trang. Han og hans lige kaldte sig selv kommunesocialister.

Husmandskolonien

Midtvejs mellem Sakskøbing og Guldborg ligger en koloni af husmandssteder med en særlig historie. Husmandskolonien blev udstykket fra herregården Berritsgård som led i lensafløsningen, som blev vedtaget i 1919. Loven fratog herregårdene deres århundredegamle arveretsprivilegier og krævede, at godserne afgav 1/3 af deres jord til husmandsbrug. Formålet med lensafløsningen var blandt andet at skaffe jord til den store klasse af jordløse på landet. Over hele landet blev de vidstrakte herregårdsjorde nu delt op i husmandskolonier, og således satte lensafløsningen sig tydelige geografiske spor i landskabet. Således også ved Berritsgård, hvor parcellerne kom til at ligge ud til Langbjerg Eng og rundt om

avlsgården Ødegårds jord. I alt blev der oprettet mellem 5-6.000 nye husmandsbrug i Danmark.

Husmandsstederne ved Berritsgård blev alle opført i sommeren 1923 efter ens tegninger, og de er derfor lette at genkende: ejendommene består af et beboelseshus på fire fag, opført i stilen »Bedre Byggeskik«, og en staldlænge med trempel. Med årene er der blevet bygget om og til, men enhedspræget er stadig velbevaret.

Der blev udlagt 48 parceller på mellem 5 og 7 hektar af Berritsgårds jord. I følge husmandsloven var det den mængde jord, en familie kunne leve af. I praksis

var familierne nødt til at have andre indtægter ved siden af. Nogle tog arbejde i bøndernes roemarker, andre fik arbejde på sukkerfabrikken i Sakskøbing. De nye husmænd ved Berritsgård var en blandet flok og bestod af arbejdere, håndværkssvende og mindre næringsdrivende. Alle var de dog fælles om at begynde fra bunden, og det gav sammenhold. Man hjalp hinanden og gik sammen om at investere i dyre landbrugsredskaber. Fællesskabet blev formaliseret i Tårs-Vignæs Husmandsforening, som arrangerede faglige kurser og foredrag. Foreningen deltog også i det landsdækkende arbejde for at

styrke husmændenes vilkår i Danmark, og således blev husmændene ved Berritsgård en del af den nationale husmandsbevægelse.

I vore dage er det ikke længere rentabelt at drive smålandbrug, og de fleste af ejendommene har enten bortforpagtet eller solgt jorden, og de er blevet til almindelige enfamiliehuse. Sporene i landskabet er imidlertid ikke til at tage fejl af, og i dag står husmandskolonien tilbage som et minde om en af de mest skælsættende begivenheder i Danmarkshistorien.

NHP

Rødbyhavn, historien om en ny bys genvordigheder

I sommeren 1912 blev havnen i Rødbyhavn indviet, og der opstod en by på bar mark ude ved Østersøen, seks kilometer syd for Rødby. Havnen var fra begyndelsen anlagt som fiskerihavn, men da der allerede dengang var planer fremme om en færgeforbindelse til Tyskland, så man store muligheder i området.

Rødbyhavn blev en mønsterby for den tids byplanlægning, der gjorde op med storbyernes lejekaserner, og i stedet planlagde havebyer, hvor det bedste af bylivet blev kombineret med det bedste af landlivet. Der skulle være lys og luft med række- og dobbelthuse og grønt omkring arbejderboligerne.

Husene blev opført i det, der hed Bedre Byggeskik. Det kan opleves i Højbovej, Havebyvej og Torvegade.

I 1917 blev der bygget et skibsværft, der i sin storhedstid havde omkring 400 ansatte. Desværre løb værftet ind i økonomiske problemer, og selskabet likviderede i 1921. Værftet blev dog videreført i et nyt selskab, men i 1925 var det endegyldigt forbi.

Værftslukningen, med hvad deraf fulgte af fraflytninger, tab af omsætning i forretninger m.v., efterlod byen og egnen i en meget alvorlig situation. Rødbyhavn blev en spøgelsesby med tomme huse, nogle ikke færdigbyggede. 10 huse i Højbogade blev varselomt revet ned og genopført på Grøndalsvej på Frederiksberg.

Ydermere havde Rødby Kommune investeret store beløb i by- og havneudvikling m.m. Dette sammenholdt med vigende skatteindtægter gjorde, at kommunen kom under administration af Indenrigsministeriet, og man fik en afdragsordning for sin gæld, sidste afdrag blev betalt i 1959.

I sommeren 1928 blev formanden for Østifternes Åndsvageforsorg, departementschef i Finansmi-

nisteriet K.H. Kofoed, gjort opmærksom på denne tomme boligmasse, og det besluttedes at oprette en ny åndsvageinstitution her. Den nye institution fik navnet Rødbygård. Den officielle indvielse fandt sted 30. juni 1930, og der var på det tidspunkt ca. 400 beboere. Senere i 1930 blev to sikringsafdelinger taget i brug, og de var omgivet af høje fængselsmure. Det gav igen arbejdspladser og omsætning til byens forretninger.

Institutionen blev løbende udbygget med nye afdelinger, og i 1968 var der omkring 800 beboere.

I midten af 1980erne blev de lukkede afdelinger for kriminelle beboere udskilt til en selvstændig institution, *Kofoedsminde*, der dog har fået fængselsmurene udskiftet med høje trådhegn.

HCB

Danmarks største privatbane

Fremstillingen af roesukker i Danmark begyndte i 1872 på Sukkerfabrikken Lolland ved Holeby.

Datidens veje var dårlige og ikke mindst i efterårstiden vanskelige at køre på. Det var jo med hest og vogn. Derfor anlagde man straks en ca. 2 km smalsporet bane fra fabrikken ud i markerne. Denne banestump blev forlænget og forgrenet. Da de øvrige sukkerfabrikker blev bygget, anlagde man samtidig

et net af baner. Hovedstrækningerne blev bygget af sukkerfabrikkerne og – specielt på Vestlolland – dannede roedyrkerne andelsselskaber, der anlagde og drev kortere strækninger. Banenettet voksede og mange linier blev forbundet med hinanden.

Omkring 1944 var roebanenettet på Lolland tættest nemlig 463 km, og til at køre på skinnerne rådede man over 35 lokomotiver og ca. 2300 vogne. I

begyndelsen af 1950'erne begyndte lastbiltrafikken at gøre sig gældende, landbruget anskaffede traktorer og kørte selv roerne til fabrikken. Nedlægningen af banernes yderste grene begyndte.

Da saftstationerne på Vestlolland blev lukket i slutningen af 1950'erne, skulle roer, der var oparbejdet dér, alle til Nakskov. Dette gav store transporter med togene. Da fabrikkerne i Holeby og Maribo lukkede, bibeholdt man de fleste banestrækninger, og togene kørte så til Saksøbing. Privatbiltrafikken var øget betydeligt i 1950'erne og 1960'erne. Der skete flere og flere påkørsler af roetog, når disse kørte over vejene. Skønt banevognene fik malet hvide, reflekterende striber på siderne, kunne bilister overse togene og køre ind i dem, nogle gange med alvorlige konsekvenser. Dette var en af grundene til, at man overvejede at nedlægge roebaner. En anden var, at vedli-

geholdelse af banenettet og materiellet var for dyrt til kun at skulle benyttes i tre måneder af året.

Sukkerfabrikkerne besluttede derfor, at alle strækninger under Saksøbing Sukkerfabrik skulle lukke efter kampagnen 1965. I Nakskov-området kørte togene et par år mere. Den 22. december 1967 ankom det sidste roetog til Nakskovfabrikken, og dermed var landets største industribanes æra forbi. Et særkende for Lolland forsvandt, da de små tog ikke længere var at se i landskabet i efterårsmånederne.

På Falster var der ikke nogen egentlige roebaner. Flere godser med jord ud mod Guldborgsund havde, som på fotoet fra Vålse Vig, en anløbsbro, hvor roerne blev læsset i pramme, som så af en slæbebåd blev trukket til fabrikken i Nykøbing. Et roespor forbandt markerne og anløbsbroen, og trækraften var heste. Denne transportform ophørte i 1960'erne.

OJ

Til minde om

Sten er siden oldtiden blevet rejst for at markere grave og gøre mindet om de døde nærværende.

Der var dog ingen sten, der markerede de fire kvindegrave, der blev fundet i 1909 ved anlæggelse af en roebane ved Vesterborg. Juellingefundet blev det benævnt efter den nærliggende herregård Juellinge, det nuværende Halsted Kloster.

Kvinderne er begravet i ældre romersk jernalder, dvs. perioden mellem Kristi fødsel og 400 e.Kr.

To af kvindegravene indeholdt meget rigt gravudstyr. De to andre kvinder, en ca. 60 årig og en 13-14 årig pige, har kun fået beskedne gaver med i graven, måske trælle, der blev ofret ved begravelsen af deres herskerinder. Den bedst bevarede grav indeholdt en

ca. 30 årig kvinde. Ud over mange smykker i guld og sølv bestod det rige gravudstyr blandt andet af en glasskål og to glasbægre. Gravindholdet viser tæt kontakt med det romerske rige. Drikkeglas og drikkebægre er alle af romersk herkomst og i en bronzesi står fabrikationsmærket ANSI DIODO. Det samme fabrikationsmærke er fundet på en bronzeskål i Pompeji.

En sten fik Juellinge kvinderne dog, selv om det først var i 1937. Lolland-Falsters Historiske Samfund stod i perioden fra 1928 til 1953 for rejsningen af 11 mindesten på Lolland Falster. Fire sten over kvinder, fem over mænd, en ved Virket voldsted og to ved oldtidsfundene Juellinge og Hobby. Stenen ved Borrehuset på Nordfalster er rejst, hvor huset stod, som et minde over stedet, hvor Marie Grubbe virkede fra 1705 til 1718. Formålet med mindestenene var, som det står anført i de tidligere love for foreningen: *at søge rejst og vedligeholdt sten til minde om historiske personer og steder.*

Over Otto Kuld, bonde, sognefoged og senere herredsfoged fra Skovbølle, er der bevaret to sten. Hans gravsten i Købelev Kirkes våbenhus og en mindesten ved gården i Skovbølle, hvor han boede.

Otto Kuld har på egnen efterladt sig en heltestatus for sin rolle som leder af bondehæren, der bekæmpede de svenske tropper ved Nakskovs belejring i 1659. Vi har ingen skriftlige kilder, der beskriver hans indsats kun mundtlige overleveringer fra generation til generation. Hans position som sognefoged, kirkeværge og herredsfoged findes omtalt i bevarede dokumenter. På stenen i Skovbølle, som Lolland-Falsters Historisk Samfund rejste i 1930, står der under hans navn: *Helten fra Nakskovs forsvar 1659 – Bøndernes fører.*

PS

Oprøret i Nakskov

Nakskov Ting- og Arresthus blev den 2. maj 1931 stormet af demonstrerende arbejdere. Begivenheden havde udspring i en gærende social utilfredshed. Fra december 1930 til januar 1931 steg arbejdsløsheden i Nakskov dramatisk – fra omkring 360 til 1400. Byens Skibsværft havde dalende ordrer. Verdenskrisen var nået til Nakskov.

Den 5. december 1930 dannedes De Arbejdsløses Organisation (DAO) blandt hvilke socialdemokraten, skibsbygger Einer Pedersen, var en af de drivende kræfter. Den 2. februar 1931 indkaldte DAO til demonstration for at kræve en løsning på de arbejdsløses situation. Over tusinde personer bevægede sig om aftenen fra banegårdspladsen til byens

rådhus, som blev tæt pakket med demonstrerende arbejdere. DAOs formand, Einer Pedersen, fremsatte krav om ekstraordinær hjælp. Til sidst meddelte den fungerende borgmester, smeden Marius Nielsen, at byrådet enstemmigt havde bevilget 20.000 kr. til de arbejdsløse. Den 3. februar lod politimesteren to af hovedmændene bag byrådsinvasionen, Anker Due og Agermose, afhente til afhøring. De blev sigtet for vold mod den offentlige myndighed og varetægtsfængslet frem til den 5. marts.

I Arbejdsmændenes Forbund skærpedes debatten mellem kommunister, moderate socialdemokrater og den socialdemokratiske formand Emil Koch. Han ønskede en mere udfarende socialdemokratisk politik, som kunne få forbundets ledige medlemmer i arbejde. Situationen spidsede til. Den 30. april nedlagde politimesteren i Nakskov forbud mod, at DKP afholdt 1. maj. Kommunisterne trodsede forbuddet. Knippelbevæbnede politifolk stod parat, da demonstrationstoget svingede ind på byens torv. Efter gentagne advarsler blev stavene trukket. »Der faldt adskillige drøje hug af til dem, der var for langsomme i vendingen – også de mere uskyldige«, skrev det radikale Lolland-Falsters Venstreblad.

Den 2. maj blev der indkaldt til protestdemonstra-

tion mod gårsdagens begivenheder. Demonstranter bevæbnet med sten løb storm mod politistationen, hvor betjentene havde forskanset sig. Politimesteren rekvirerede politiforstærkning fra Maribo og Nykøbing F. og militært mandskab fra Vordingborg. Herfra blev der afsendt 6 befalingsmænd og 15 menige med ammunition. Næste dag blev militæret afløst af 20 betjente fra København.

Nakskov begivenhederne resulterede i en bøderegn og lange fængselsdomme. Den 9. oktober 1931 idømte Højesteret 9 nakskovarbejdere forbedringshus – der spændte fra 4 måneder til 2 år. Også i værftsbyer som Ålborg, Århus og Helsingør kom det til konfrontation mellem politi og demonstrerende arbejdere i 1931. Men det var udelukkende oprøret i Nakskov, som resulterede i tilkaldelse af militær og langvarige fængselsdomme.

SKO

Drømmen om en bro

Drømmen om en bro over Storstrømmen er mere end 100 år gammel. I 1883 blev der åbnet en jernbanebro mellem Sjælland og Masnedø. Og DSB foreslog, at der også blev bygget en bro til Falster. Men det blev opgivet som urealistisk. Storstrømmen var for bred til datidens brobyggere. I stedet for blev der sat jernbanefærger ind mellem Masnedø og Orehoved.

Næste 50 år skulle der gå, inden drømmen om en Storstrømsbro blev vakt til live igen. 1930'erne var krisetid. Staten ønskede at hjælpe de mange arbejdsløse i arbejde. Så i 1933 gik DSB endelig i gang med at bygge bro over Storstrømmen.

Eksport af smør og bacon betød, at Danmark havde

et stort handelsoverskud i forhold til England. Det var England stærkt utilfreds med. For at undgå importkvoter på det engelske marked, blev det besluttet at lade et engelsk firma levere broens stålkonstruktion. Og det blev besluttet at bruge mere stål end oprindeligt tænkt af hensyn til den engelske leverandør.

Storstrømsbroen var en bro med international betydning. Siden 1864 havde der været forskellige

planer for en effektiv transportrute fra Skandinavien til Europa over Lolland-Falster, en fugleflugtslinje. Storstrømsbroen var en vigtig brik i disse planer.

Storstrømsbroen blev indviet den 26. september 1937 med taler af Christian X, formanden for det engelske handelskammer og den tyske trafikminister. Og der var meget at være stolt af. Med sine 3.200 m var Storstrømsbroen dengang Europas længste bro.

Storstrømsbroen er bygget både til tog og til biler. Men af besparelshensyn blev der kun bygget et jernbanespor. Vejbanen er efter nutidens forhold smal, med en samlet bredde på 5,6 m. Det var rigeligt de første mange år. Men vejtrafikken steg efterhånden voldsomt. I 1985 åbnede Farøbroerne med motorvejsforbindelse fra Sjælland til Falster. Togene var dog fortsat henvist til at køre ad det enlige spor på Storstrømsbroen.

Storstrømsbroen kom for alvor i pressen i efteråret 2011. Revner i stålkonstruktionen lukkede broen for tog i en længere periode, og den kommende Femern-tunnel satte samtidig for alvor fokus på flaskehalsproblemerne for togtrafikken over Storstrømmen. Folketinget har besluttet at undersøge, hvad der kan gøres. I løbet af 2012 skal det afgøres, hvordan den fremtidige trafik over Storstrømmen skal afvikles.

En tysk flyveplads på Bøtø

Konkrete spor efter den tyske besættelsesmagts tilstedeværelse på Lolland og Falster er få. Men ved parkeringspladsen nord for Bøtø Plantage ses nogle små volde lige inde i plantagen og nogle udgravninger i en lille bakke nord for p-pladsen. Det er rester af en flyveplads, som værnemagten anlagde i krigens sidste år. Den skulle kun anvendes, hvis fronten nærmede sig området. Her kunne mindre fly blive optanket og forsynet med ny ammunition. Den kom imidlertid aldrig i brug efter hensigten, men i krigens sidste dage blev 21 større og 33 min-

dre fly stuvet af vejen her. De var blevet iagttaget af de allierede, og tidligt om morgenen den 3. maj 1945 angreb to engelske jagerbombere, hvorved flere af de parkerede maskiner blev skudt i brand.

På Falster ved Gedser Odde kan i øvrigt ses resterne af et tysk kanonbatteri og radarstation der er skyllet ud i Østersøen, og på Lolland er to små bunkere gravet ned i et dige ved Vesternæs sydvest for Nakskov.

Spørger man personer, der levede på øerne i besættelsesårene, hvad de bedst husker, får man ofte sva-

ret: De store overflyvninger af bombemaskiner på vej til eller fra tyske byer. Tit udviklede der sig luftkampe med tyske jagerfly, og et resultat af kampene kan ses på mange af områdets kirkegårde i form af gravsten over dræbte allierede flyvere.

Ellers var de første 4½ år relativt rolige omend med mange afsavn og generel utryghed for befolkningen. Men det sidste halve år, der faldt sammen med den politiløse tid, blev langt mere urolig. Det var i den periode, de for besættelsesmagten mest generende sabotager fandt sted, således sabotagen mod det næsten færdigbyggede tyske skib *Millertor* på Nakskov Skibsværft i november og sabotagen mod et olieanlæg på havnen i Nykøbing i marts. Ved denne aktion blev den knap 19-årige Sven Aage Faber dræbt. Endnu en frihedskæmper satte livet til, nemlig den 24-årige Ole Olesen ved et mislykket an-

greb på et tog med tysk krigsmateriel på Ryde Station i april. Begge steder er der rejst mindsten for de dræbte.

Til billedet af en urolig og skånselsløs tid hører imidlertid også, at modstandsbevægelsen i området foretog 3 likvideringer, nemlig to mænd i Nakskov og en kun 14-årig dreng ved Sakskøbing.

JEC

Lolland, lavland, lerjordsslette

På Bagtorvet i Maribo står der en statue af digterpræsten Kaj Munk, og ikke langt derfra – inde på byens kirkegård er der på hans forældres grav en sten i form af et udgået træ, hvor der på pladen var gjort plads også til Kaj Harald Leininger Petersen, der blev født netop på Bagtorvet den 13. januar 1898. Som 5-årig stod den lille Kaj forældreløs, idet hans

far, garvermester Carl Emanuel Petersen, allerede i 1899 faldt fra ved et hjertetilfælde, og hans mor Mathilde fik tuberkulose og døde i 1903. Familien havde forventet, at Kaj ville følge efter, men han klarede sig og kom i pleje hos sin mors kusine Marie og hendes mand, Peter Munk på Opagerskov i Landet sogn. Marie var den, der bestemte i hjemmet og gik

flittigt med mand og barn i kirke og i missionshuset i Brandstrup. Den svagelige dreng fik lov til at skifte skole og kom til den grundtvigske lærer Wested i Vejleby. Tre gange om ugen fik han ekstra undervisning af kapellanen Oscar Geismar, og de to sørgede for, at han kom på realskolen i Maribo.

I sin erindringsbog *»Foråret så sagte kommer«* skrev Kaj Munk: *»Det er muligt, at der er lige så kønne steder til i verden, men der er ingen kønnere end Maribo«*, og han nævner, at i den ene ende af byens torv er det altid en smule søndag, mens Lollands hovedfærdsselsåre støjer gennem den anden ende. Hvor de to halvdele af torvet mødes, lå Petersens garveri på hjørnet af Mellemgade, der nu hedder Kaj Munks Gade. Lidt længere nede i denne gade lå Maribo pri-

vate Realskole, hvor han tilbragte tre væsentlige år af sit liv fra han var 13 til han var 16. De følgende tre år tilbragte han på landsdelens dengang eneste gymnasium, Katedralskolen i Nykøbing Falster, og i 1924 tog han teologisk embedseksamen og blev kaldet til sognepræst i Vedersø, hvor han forblev, til han i 1944 blev henrettet af besættelsesmagten.

Sangene *»Den blå anemone«* og *»Lolland, lavland, lerbjordslette«* viser hans kærlighed til fødeøen, og her i Maribo skænkede P. Hatten & Co.'s direktør Henry Petersen i anledning af sin 70 årsdag en bronzestatue, som er udført af billedhuggeren Henry Luckow-Nielsen og afsløret i 1964.

AH

Tyske flygtninge- og soldatergrave

Selv om den tyske besættelse af Danmark 1940-45 blev forholdsvis ublodig, findes der ca. 25.000 tyske krigsgrave her i landet. 502 af disse ligger på Nordre Kirkegård i Nykøbing Falster, 149 for tyske soldater og 353 for civile flygtninge. Dødsdatoerne afslører, at gravene stammer fra krigens slutfase. De fleste af dem knytter sig til historiens største evakuering

over havet, der blev iværksat da Den Røde Hær i januar 1945 overskred Østpreussens grænse fra landsiden. Under storadmiral K. Dönitz' overkommando udskibedes herfra frem til sammenbruddet den 8. maj over 2 millioner mennesker: sårede og lemlæstede tyske soldater sammen med kvinder, børn og gamle folk. Efter ordre fra Hitler og i for-

ståelse med rigsbefuldmægtigede Werner Best om-
dirigeredes ca. 350.000 af disse til danske havne. Her
blev soldaterne sendt videre til lazaretter, de civile
flygtninge til bl.a. skoler, hoteller, forsamlingshuse,
tomme herregårdsbygninger og feriekolonier, som
værnemagten beslaglagde; flygtningene var endnu
i »eget« hus.

Efter befrielsessommerens forvirrede tilstande
påbegyndtes en organisering i større bevogtede
lejre, hvor svenske træbarakker ofte blev løsningen
på genhusningen. Således også i Hasselølejren ved
Nykøbing F. hvor man her ser en madkø foreviget.
Ved flygtningelejren på herregården Berritzgård på
Lolland, var der i hovedbygningen desuden blevet

etableret et af de to danske centre for »uledsagede
børn«. Mens de tyske soldater efter kapitulationen
principielt stod til hjemsendelse, fik en kvart million
civile flygtninge humanitært ophold, de fleste i et til
to år, nogle i op til fire år. Gravene stammer overve-
jende fra april, maj, juni og juli 1945. De oprindelige
89 tyske grave på Nordre Kirkegård blev forsynet
med træ Kors. Som gravstedsejere stod først Den ty-
ske Værnemagt og for enkelte Schalburgkorpset. Ef-
ter befrielsen blev Luftværnkantoret i Nykøbing F.
hovedaktør. Statens civile Luftværn var det eneste
danske beredskabskorps på dette kritiske tidspunkt.
I dag varetager Volksbund Deutsche Kriegsgräber-
fürsorge, Kassel, hele gravpladsen, som i 1965 ud-
videdes anseligt ved overførsel af tyske krigsgrave
fra 28 kirkegårde på Lolland-Falster samt fra seks
sjællandske, Stege og Bogø. Samtidig rejstes for alle
begravede nye granitkors, der som hovedregel bær-
er to navne på hver side. Blandt de civile flygtninge
bemærkes en markant overdødelighed for småbørn.
Den anden søndag i november nedlægges den tyske
stat en krans ved fællesstenen, der bærer forenin-
gens logo: fem kors.

Broen til det frie Europa

190

Kong Frederik d. IX og Vesttysklands forbundspræsident Heinrich Lübke indviede den 14. maj 1963 Fugleflugtslinien. Fugleflugtslinien var en ny trafikrute, som bestod af en kombineret vej- og banestrækning fra København sydpå gennem Sjælland og Nordfalster videre mod Lolland for at skabe forbindelse til Vesttyskland. På Lolland blev Fugleflugtslinien etableret med en ny banestrækning samt

en motorvej mellem Rødbyhavn og Saksøbing. Endestationen på dansk jord blev Rødbyhavn, hvor Fugleflugtslinien kulminerede i et monumentalt havne- og færgeanlæg. På tysk side blev der anlagt et lignende anlæg på Femern.

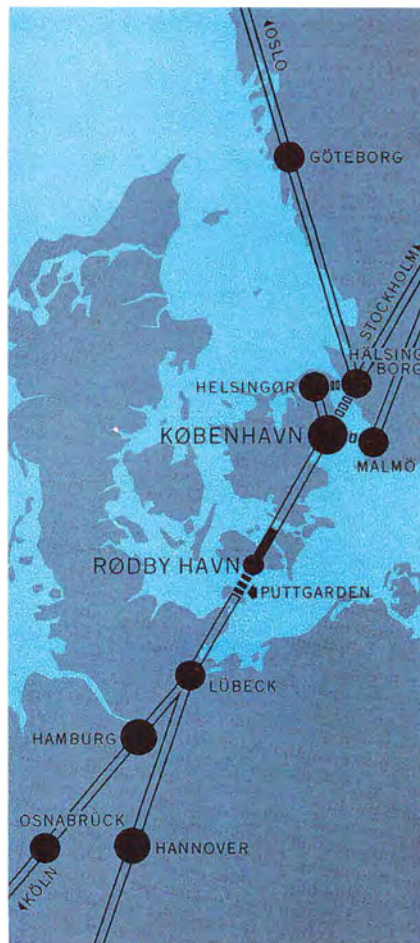
Målet med Fugleflugtslinien var ønsket om en effektiv afvikling af transnational trafik, og i Koldkrigstiden ville rejsetiden til Vesttyskland og resten

af *det frie Europa* kunne forkortes med en rute, der undgik Østtyskland.

Lokalt betød åbningen af Fugleflugtslinien, at de fysiske omgivelser ændrede sig markant for indbyggerne på Lolland og Falster. Rødbyhavn blomstrede. Som knopskydninger voksede nye parcelhuskvarterer og boligblokke op sammen med et nyt rådhus, en ny skole, kirke, sportsanlæg og nyt hotel – den lille havneby blev en moderne og pulserende by. Alene i 1963 steg Rødby kommunes indbyggertal med over 33 %. For indbyggerne af den hurtigvoksende kommune blev der skabt nye arbejdspladser ved bl.a. grænsekontrol, færgefart og ved hotel- og cafeteria-virksomhed.

I sommeren 1964 rapporterede Lolland-Falsters Folkeblad om overvældende interesse for den nye overfart: Campingpladsen i Rødby meldte om stort rykind af campister på trods af regnfuldt vejr: *»Det er et helt malerisk syn at se de mange farverige telte af alle slags, og mellem dem ses enkelte campingvogne«*. Ved Rødbyhavn færgeanlæg udskrev politiet bøder til bilister, der parkerede ulovligt. Hurtigt måtte to statsligt ejede grønne områder ved færgen omdannes til parkeringspladser til yderligere 300 biler, så parkeringsbehovet kunne dækkes. På banegården i Nykøbing F. blev der opsat et nyt speakeranlæg med *»flersproget højtalerservice«* på engelsk, tysk og dansk.

Og alene i juni 1964 havde turistbureauet i Nykøbing F. 800 ekspeditioner mere end i juni 1963.

Der var store forventninger til de udviklingsmuligheder Fugleflugtslinien skulle bringe Lolland-Falster og især Rødbyhavn. Forventninger som måske ikke stod mål med virkeligheden. Den dag i dag formulerer politikere, erhvervsfolk og lokalbefolkning lignende forhåbninger til den kommende faste Femern-forbindelse. Håbet er, at en fast Femern-forbindelse vil blive et nyt kapitel i Lolland-Falsters udviklingshistorie.

LTB

Vagtpost mod øst

Falsters sydspids har i århundreder været et brohoved over Østersøen. Herfra har skibstrafikken gået mellem Danmark og Tyskland og også videre op i Østersøen.

Efter Anden Verdenskrig, hvor jerntæppet lukkede af for den fri bevægelse mellem Øst- og Vesteuropa, og hvor den kolde krig trak grænserne skarpt op, fik Gedser en central placering i forhold til den militære overvågning af østmagternes aktiviteter i Østersøen. Både sovjetiske, polske og østtyske militærfartøjer færdedes dagligt i farvandet, nøje overvåget af det danske militær.

Som et led i denne overvågning blev Marinestationen på Gedser Odde anlagt. Den første bygning i anlægget var en rød toetagers murstensbygning, der fungerede som radarstation. Denne bygning blev opført i 1954 og blev senere udbygget. Til anlægget blev der først i 1960'erne tilføjet et radartårn og to gule administrative og mandskabsbygninger.

I forbindelse med anlæggelsen af Marinestationen etablerede man ligeledes ca. 1960 lyttestationen i Geddesby, hvor alle radiosignaler, der kunne opfanges, blev aflyttet, og de indsamlede oplysninger blev videregivet til Forsvarets Efterretningstjeneste.

De to anlæg beskæftigede under den kolde krig op mod 100 civile, værnepligtige og militærfolk, men med den kolde krigs afslutning i 1989 og den tekniske revolution, der er sket inden for området, blev den intense overvågning af Østersøen fra Gedser overflødig. Begge funktioner blev nedlagt, og Marinestationen overgik til at være kystudkigsstation fra 1991, primært med overvågning af Kadetrenden med henblik på sikkerheden af området. Den blev nedrevet i 2011.

En særlig vinkel på den kolde krigs historie set fra Gedser, er de mere end 5000 østtyske flygtninge, der forsøgte at flygte over Østersøen. En del af dem

blev reddet ved hjælp fra borgere i Gedserområdet. En af disse flygtninge var Bernd Böttger, der i efteråret 1968 flygtede fra Østtyskland ved hjælp af sin egen opfindelse, en undervandsscooter. Fem en halv time tog flugten ud til Gedser Rev Fyrskib og friheden i Vesten. I årene efter tager Bernd Böttger patent på sin opfindelse, der blev sat i serieproduktion og solgt til amatørdykkere og den amerikanske flåde. Bernd Böttger døde siden i havet ved Portugal under en test af sin scooter, – nogle mener, at han blev dræbt af Stasi på grund af samarbejdet med den amerikanske flåde.

AHL

Centralskolen

Når man passerer Horreby på vejen mellem Nykøbing og Stubbekøbing, kan man ikke undgå at lægge mærke til Møllebakkeskolen. Skolen og idrætshallen indtager en dominerende stilling i det lille landsbysamfund højt beliggende på det sted, hvor der tidligere lå både en vindmølle og den tidligere Horreby Skole, som var i brug som forskole indtil 1970.

Møllebakkeskolen er en af de mange centralskoler i Danmark, der blev bygget i 1950'erne og 1960'erne, og er placeret centralt i sit skoledistrikt. Formålet med at erstatte de mange små landsbyskoler, der

fandtes før 1950, med centralskoler, var at bringe undervisningen på landet på niveau med byerne ved at sammenlægge tidligere skoledistrikter. Der ved samlede man så mange elever, at man kunne få årgangsdelte klasser og økonomisk basis for at indrette tidssvarende faglokaler til blandt andet sløjd, husgerning, gymnastik og senere fysik.

I Horreby og nabokommunerne havde man siden begyndelsen af 1950'erne drøftet behovet for en centralskole/forbundsskole, og en ny skolelov i 1958

satte ekstra skub i beslutningerne. Sognerådene i Karleby, Nr. Ørslev, Horreby, Sdr. Kirkeby/Sdr. Alslev støttede et samlet skolebyggeri i Horreby for de ældste elever, og den 1. september 1960 kunne den nye skole tages i brug for elever i 4.-7. årgang samt 1.-2.-3. reaktasse og 8. klasse.

De yngste elever blev indtil 1970 stadig undervist på forskoler, beliggende i de sogne, der havde samarbejdet om opførelsen af centralskolen.

Møllebakkeskolen var oprindeligt bygget til 240 elever, men havde allerede et par år efter indvielsen over 300 elever, og i den nye Stubbekøbing Kommune efter 1970 var elevtallet over 400.

Mange af skolerne fra det store skolebyggeri om-

kring 1960 fik lov til at fungere som folkeskoler helt op til slutningen af 1900-tallet, hvor det faldende børnetal nødvendiggjorde, at mange af de tidligere centralskoler blev nedlagt.

Sammenlægningen af kommunerne i 2007 medførte, at der igen blev truffet beslutning om en række skolenedlægninger på Lolland og Falster, men Møllebakkeskolen har vist sig levedygtig, selvom der ikke findes større bebyggelser i skoledistriktet. Den nærmeste større landsby er Horbelev, hvor skolen er nedlagt. I det hele taget er der ikke mange af de tidligere centralskoler på Lolland-Falster, der stadig er i brug som almindelige folkeskoler.

BLH

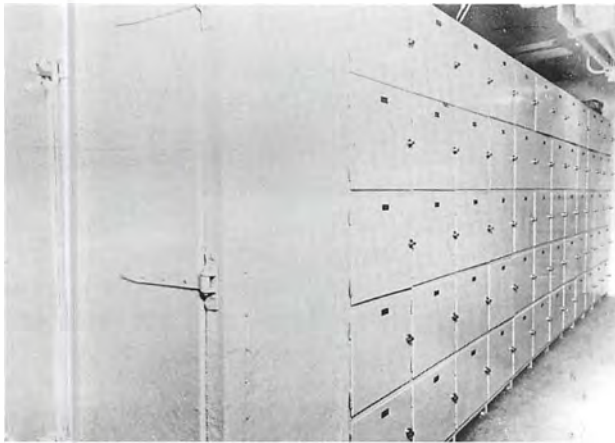

Tiden før køleskab og dybfryser

Ét af danske husmødres store vidundere i husholdningsarbejdet blev i 1940-50'erne frysehusene med deres frostbokse. Fryseteknologien kom fra USA, hvor den allerede var højt udviklet. Salgsapparatet i Danmark fulgte de amerikanske erfaringer. Direktør Christiansen fra Sønderjysk Køleindustri fortæller bl.a. i 1948, at kød: »direkte vinder ved Frysning. Iskrystallerne sprænger Kødets Fibre, og Bøffen er derfor mør, naar den tøs op«. I 1943 blev det første danske fryse-

hus indviet, og især landbobefolkningen tog energisk imod muligheden for at nedfryse kød, frugt og grøntsager. Stort set alle landsbyer med respekt for sig selv etablerede et frysehus, og allerede i 1958 var der ca. 3000 frysehuse på landsplan.

Frysehusene og deres historie er en vigtig del af den moderne landbrugshistorie – især for landbokvinden. Tilstedeværelsen af de små huse rundt omkring

på landet minder os om, hvilken betydning teknologien har haft for at lette kvindens traditionelle husførelse, samt dens betydning for kvindens tilgang til arbejdsmarkedet.

De første frysehuse på Lolland-Falster er fra slutningen af 1940'erne. I 1947 blev et frysehus i Stokkemærke indviet, og på Falster blev Nr. Ørslev og Omegns Andelsfrysehus indviet i 1948. I alt blev der grundlagt omkring 150 frysehuse på Lolland-Falster – hovedsageligt i landsbyerne.

Gundslev Frysehus er et af Lolland-Falsters sene frysehuse. Det blev indviet den 3. februar 1953 og var i størrelse noget mindre end egnens øvrige frysehuse med dets kun 28 bokse. Mange lokale fryse-

huse havde til sammenligning mellem 36 og helt op til 200 bokse.

Frysehusene blev hovedsageligt grundlagt som andelsfrysehuse og var således oprettet i andelsbevægelsens ånd. Praktisk fungerede frysehusene sådan, at husholdninger, der ønskede at opbevare madvarer på frost, kunne købe en andel i frysehuset og herefter leje frostbokse i forskellig størrelser alt efter behov. Ideen med at oprette frysehuse stemte derfor godt overens med landbobefolkningens selvforsyningsmentalitet.

Husenes epoke blev i realiteten kortvarig. De unge kvinder flyttede fra landet til større byer og fik arbejde. Kvinderne i byerne var præget af en forbrugskonometri modsat landbobefolkningens selvforsyningskonometri. Husmoderen i byerne valgte derfor køleskabet som redskab i husførelsen i stedet for fryseteknologien. Efterhånden viste det sig nemmere og billigere at investere i egen fryser, og behovet for andelsfrysehusene forsvandt allerede i slutningen af 1960-70'erne. Frysehuset i Gundslev er ét af de længstlevende lokale frysehuse. Først i juli 2011 stoppede brugen af huset.

Øl, kvinder og jazzmusik

For den lille ø Femø i Smålandshavet fik årene 1970 og 1971 stor betydning på to meget forskellige og alligevel ens punkter. Det var årene, hvor først jazzmusikken og året efter verdens nok første kvindelejr indtog øen. Begge plantede deres fødder godt og grundigt i den femøske muld – ja så godt, at de trods op- og nedture stadig eksisterer i dag.

Trods de i øvrigt meget åbenlyse forskelle på musikfestival og kvindelejr er en af de væsentligste nok, at jazzfestivalen er åben for alle, hvorimod kvindelejren henvender sig til et begrænset publikum. Men trods dette er det lighederne og ikke forskellene, der er de vigtige fællesnævner mellem de to begivenheder. Sammenlignes begivenhederne er det ord som tradition, fællesskab, stemning og en gode kontakt til øens befolkning, der går igen. Deltagere fra begge

lejre fortæller også om det specielle bånd, de har til øen, om hvordan nogen er kommet, siden de var børn, at de er 2. eller 3. generations besøgende og om, at det jo bare er en tradition at komme til Femø – hvad enten de deltager i jazzfestivalen eller kvindelejren. Et andet vigtigt element i de to lejre er det fællesskab, der opstår, når mange mennesker samles under samme forhold i længere tid år efter år. Her bliver der naturligvis skabt forskellige traditioner og bånd mellem deltagerne, og som en deltager fra kvindelejren har udtalt: »Det er lidt med Femølejren som med juleaften. Der er mange, der synes, at tingene skal være, som de altid har været ...« og mon ikke det er det samme med jazzfestivalen.

Gennem årene har besøgstallet været svingende for begge begivenheder, men hvor kvindelejren nåede sit højdepunkt i

1973 med ca. 1300 besøgende, toppede jazzfestivalen med 3400 gæster i 1986, hvor kvindelejren var inde i en kriseperiode. I dag har kvindelejren nået et stabilt deltagerantal med ca.300 på kvindelejren, og i 2011 deltog ca. 1000 på jazzfestivalen. Aldersmæs-

sigt er deltagerne i kvindelejren mellem 30 og 40 år samt børn i alle aldre. På jazzfestivalen er alderen ca. 45 år, men indenfor de senere år er der kommet flere yngre deltagere.

ASM

Lalandia

– det latinske ord for Lolland

Historien om feriecentret Lalandia tager sin begyndelse i sommeren 1985, da entreprenør Ejner Jensen fra Aalborg havde et møde med borgmester Hans Christiansen i Rødby. Dette møde blev starten på et samarbejde mellem entreprenøren og borgmesteren om bygningen af et feriecenter i området vest for Rødbyhavn, hvor kommunen havde noget jord, som man i november 1985 solgte til Ejner Jensen. Forbilledet for centret var en feriepark i Holland, som Hans Christiansen tidligere havde besøgt. Byggeriet startede i vinteren 1986, og projektet lød på 636 feriehus og et feriecenter med et stort tropisk vandland med tilhørende faciliteter. Udlejningen af feriehus startede i foråret 1987, men på dette tidspunkt var

centerbyggeriet med vandlandet ikke færdigt, så folk holdt så at sige ferie på en byggeplads.

Desværre kom projektet ud i økonomisk stormvejr, og hen over sommeren 1989 måtte Ejner Jensen se sit værk glide sig af hænde, og et ejendomsselskab under pengeinstituttet Bikuben overtog centret. Under Bikuben blev der foretaget en del nyinvesteringer i centret, og økonomien udviklede sig positivt. I 1999 blev det solgt til Reka Gruppen A/S. De foretog efter kort tid et salg af feriehusene til private, og den herved frigjorte kapital blev brugt til udvikling af centret med yderligere faciliteter. Der blev bl.a. bygget en sportshal, og store dele af de åbne områder mellem bygningerne blev overbygget, så centret kom til at fremstå som et sammenhængende hele.

I foråret 2004 kom det sidste ejerskifte, idet Lalandia blev solgt til »Parken Sport & Entertainment A/S«. Herefter accelererede udviklingen med bl.a. skøjtehal, nyt stort legeland for børn, en stor udvidelse af badeområdet og en moderne biograf med to sale. Ud over det nævnte rummer centret i dag også flere restauranter, bowlingbaner og stor scene til underholdningsarrangementer m.m.

For turistbesøget i Rødby-området må man sige, at projektet er blevet en succes, og at man så rigtigt, da man satsede på, at folk gerne vil holde ferie et sted, hvor de er sikre på at kunne bade året rundt, for herefter at gå rundt til forskellige muligheder for aktivitet, noget som især mange børnefamilier sætter stor pris på.

HCB

Pæreskuderne sejler igen

Historien fortæller, hvordan den unge Jens Kristian Mikkelsen fra Fejø efter faderens død i 1899 kun 19 år gammel gik ind i frugthandelen med sin faders skude, jagten Bolette Sofie. Med sig havde han en dreng ved navn Carl Nielsen, der fortæller, hvordan sejladserne ind til København ikke var uden strabad-

ser. På den tid lagde skuderne til i Nyhavn, siden hen ved Børsen. Fortøjet med landgang og overdækket last kunne salget begynde. Carl Nielsen fik sin første instruks: »Tag aldrig for mange æbler i kurven! Kunden bliver glad for hvert æble, du lægger i, men skuffet for hvert du fjerner ...« Da frugtlasten var udsolgt, gik

turen hjemad efter en ny ladning. Når frugtavlere derhjemme spurgte til priserne, lød svaret: *»Vi fik da solgt vor frugt, men jeg gad nok vide, hvordan det går de andre, for nu er markedet overfyldt, og skal vi købe igen, bliver det kun til ganske små priser!«* Siden hen fulgte mange andre i kølvandet på de tidligste pæreskuder. Skudehandelen holdt sig helt op til 1930'ernes begyndelse. I 1930'erne havde kommissionshandelen helt overtaget frugthandelen. Det var en god forretning for såvel avlere som handlende. Sejladsen ophørte midt i 1950'erne, idet fragt med biler blev både hurtigere og billigere.

EF havde i 1980'erne givet tilskud til at rydde hele frugtplantager, men i 1990'erne gav EF tilskud til

at plante tusinder af nye frugttræer og bærbuske. I 1993 genoptog man derfor sejladsen med pæreskuderne efter idé af Fejø Erhvervsråd. Turen gik nu til Nyhavn, hvis erhvervsforening var meget interesseret i fremstødet. På Fejø har sejladsen skabt et netværk af interesser og et stort sammenhold. Efter afregningen med frugtavlere er overskuddet efter ansøgning blevet uddelt til øens foreninger eller velgørende formål. Årets pæresejlad er hvert år blevet afsluttet med en fest for frugtavlere og de frivillige sælgere. Foruden at sætte fokus på dansk frugt som bedre end udenlandsk frugt og fremme af salget af dansk frugt var tanken også, at sætte Fejø på landkortet og tiltrække turister og nye tilflyttere. Med pæreskuderne blev og bliver Fejø nu igen markedsført på en tidssvarende måde. Pæreskuderne er et eksempel på, hvordan man kan trække på forskellige interesser og forbinde fortiden og nutiden med stort udbytte.

BAM

Birgittinerne tilbage i Maribo

Reformationens indførelse i Danmark 1536 betød, at alle klostre skulle nedlægges. I Maribo skete det, i modsætning til moderklosteret i Vadstena, meget stilsfældigt. De nonner, der ønskede det, fik lov til at blive i klosteret og kunne i en årrække (til 1551) fortsat holde katolsk gudstjeneste. Nonnerne blev derefter en del af det af Christian III oprettede adelige jomfrukloster. Den sidste af dem døde så sent som 1584.

I 2003 flyttede en lille gruppe af nonner, der kom fra Næstved, ind i det tidligere børnehjem på Refshalevej i Maribo. De tilhørte Birgittaordenen, og dermed vendte den klosterorden, som Maribo skylder sin eksistens, tilbage til byen. Børnehjemmet blev et birgittinsk kloster, som fik et latinsk navn, der er en oversættelse af byens navn *Habitaculum Mariæ*, Mariæ bo.

En stor anonym gave betød et omfattende nybyggeri. Under ledelse af arkitekt Finn Zeuthen skab-

tes et meget smukt klosteranlæg, der samler sig omkring en stor klostergaard. De nye bygninger omfatter klostrets kirke, den »lukkede« del af klostret – klausuren – som helt er forbeholdt nonnerne, spisesal og gæsteværelser. I kirken indmuredes en sten fra det middelalderlige kloster som et symbol på forbindelsen til Birgittaordenens første kloster i Maribo. Den 15. september 2006 indviede den katolske biskop i Danmark, Czeslaw Kozon, klostret og klosterkirken ved en festmesse.

Klostret i Maribo tilhører den gren af Birgittaordenen, der blev oprettet af svenskeren Maria Elisabeth Hesselblad (1870-1957). Moderklostret er på piazza Farnese i Rom, i Birgittas hus, som det i 1931 lykkedes Maria Elisabeth Hesselblad at erhverve. Generalabbedissen i Rom er øverste leder over grenens mere end 20 klostre, der er spredt over hele verden.

Der er markante ydre forskelle på Birgittaordenen i dag og i middelalderen. Klostrene er ikke dobbeltklostre (for både munke og nonner). Nonnerne befinder sig ikke som før udelukkende i Klostrets lukkede del. De driver et gæstehjem og ses ofte i bybilledet. I modsætning til tidligere flyttes de jævnligt til et andet af ordenens klostre.

Tilknytningen til Birgittas orden viser sig i nonnernes lysegrå dragt med kronen med de fem røde mærker, der symboliserer Kristi fem sårmerker, og i klostrets religiøse og liturgiske liv, der bæres af inspirationen fra Birgitta, med koncentration om den lidende Kristus og jomfru Maria.

Roerne gror og gror

Et karakteristisk træk ved kulturlandskabet på Lolland og Falster er sukkerroemarkerne. Klimaet og den frugtbare jord er særdeles velegnet til planteavl. I Danmark dyrkes der i dag sukkerroer på 40.000 ha, og 82 % af produktionen kommer fra Lolland og Falster. Lægger man ikke mærke sukkerroemarkerne,

så opleves dyrkningens intensitet i hvert fald i efterårets roekampagne, hvor de tunge roer køres fra markerne til fabrik med traktorvogntog og lastbiler.

I de 139 år vi har dyrket sukkerroer, er der sket store ændringer i markarbejdet. I de godt 60 første år var rensning, udtynding, opgravning og aftopning

håndarbejde. Der var mange mennesker i sukkerroe-markerne fra april til december måned. På torvet i Saksøbing blev i 1940 Gottfred Eichoffs skulptur *Roepigerne* opstillet, som et minde om alle svenske, finske, polske og lokale kvinder, der har taget det hårde håndarbejde i markerne.

I dag er frøene forædlet, så de spæde planter ikke længere skal udtyndes, og der skal ikke håndhakkes ukrudt væk. Det tunge arbejde med optagningen og læsning klares af meget store selvkørende maskiner.

Roeoptageren, der arbejder i Holeby ved vores første sukkerfabrik, kan tage 6 rækker op.

Nutidens roeoptagere, der koster omk. 3,5 mill kroner, har aftopper, renseværk, opkasterbånd, rullebåndtank og aflæsserbånd. Maskineriet er computerstyret, så den enlige mand f.eks. kan styre renseværket i forhold til den jord, man kører i. I tanken kan der være 25 ton roer, som direkte kan læses i transvognen til fabrikken. Værsgo', uberørt af menneskehænder.

Der har været forsøg med maskiner, der kan tage 12 rækker op, men de var meget tunge, og tanken skulle tømmes for tit.

Sukkerroerne er blevet kaldt det hvide guld, og det symboliserer stenhugger Axel Schølers *Roevandkunsten*, der blev opsat ved Nykøbing Fs station i 1989.

Der er i dag 975 roedyrkere på Lolland og Falster. Roearalerne er ikke forøget væsentligt, men til gengæld er produktionen af sukker steget kraftigt. Landmanden skal nu bruge tid ved regnemaskinen og møde med bankrådgiveren. Roedyrkerforeningerne og politikerne skal forhandle EU sukkerordninger og markedsordninger, og der skal forhandles brancheaftaler mellem industrien og dyrkerne m.m. Var det mere enkelt før?

Da Lolland blev verdens bedste klima ø

Det er 10. november 2011. Klokken er 20.00 lokal tid. Mere end 35 millioner japanere har set frem til en af deres ynglings udsendelser – *Verdens bedste*. Programmet er kendt for at finde det bedste i verden som japanerne mangler, eller kan lære af. Japan står over for den største omstillingsproces siden anden verdenskrig. Japan skal være bæredygtig. Efter grundig research og måneders arbejde for filmfolkene, vises filmen om verdens bedste bæredygtige Ø – Lolland.

Vindmøller, bølgeenergi, skovbørnehaver, alger, biogas, økologisk landbrug, uddannelse og for-

eningsliv. Nøjsomme men rige på tolerance. Jordbundne men omstillingsparate, sådan ser de os – japanerne og de andre besøgende der kommer til Lolland Falster for at se klima-, energi- og miljøløsninger.

Det startede i Nakskov, året var 1998. Et nyt byråd valgte en ny vej. Vi skulle ikke længere vente på en bedre fremtid – vi skulle skabe den selv. Fire meget betydningsfulde politiske beslutninger blev truffet. Nakskov havn skulle udvikles som trafikhavn. Forsyningsvirksomhederne skulle være vækstværktøj

for kommunen. Der skulle satses på grøn energi og miljø. Skatten blev hævet, der skulle skabes et økonomisk grundlag for udviklingen.

Det gik over forventning. Vestlolland blev ny-industrialiseret med en række større og mindre virksomheder. Men vigtigst var, at troen og optimismen kom tilbage. Det var arbejdspladserne der skabte fremskridtet. Men det var befolkningen der skabte udviklingen. Uddannelse og investeringer i egne hjem gennem forbedringer genskabte en smuk by. Stensø gård blev købt og nye arbejdspladser blev bygget. Værftet der havde været lukket siden 1986 opstod som en integreret del af havnen. Sukkerfabrikken og kommunen skabte et samarbejde omkring spildevand og genskabte den sunde fjord – vi lærte hurtigt. Tre store testmøller blev rejst medens kranerne på værftet faldt. Egnen havde fået et nyt vartegn.

Lolland kommune blev skabt i 2007. Den første og største satsning var en videreudvikling af klimaenergi- og miljøudviklingen. Vi kan møde mange eksempler på disse satsninger, f.eks. har skolen i Ravnsborg fået opsat solceller. Lolland blev kendt – mest uden for landets grænser. Men det hånlige brand – den rådne banan som Lolland var en del af, ses nu i et andet lys. Den er ikke rådden, den er grøn og først lige ved at modne.

Lolland-Falsters Historiske Samfund 1912-2012

Lolland-Falsters Historiske Samfund afholdt sit første konstituerende møde den 27. juni 1912 i Maribo, hvilket indebærer, at Samfundet nu her i 2012 kan fejre sit 100 års jubilæum.

Forud for dette konstituerende møde havde en gruppe lokale »samfundsspidser« fra Nakskov i vest til Næsgaard i øst udsendt et såkaldt »opraab« til lokalbefolkningen med henblik på at få opbakning til grundlæggelsen af en historisk forening i og med, at der allerede andre steder i landet var blevet grundlagt tilsvarende foreninger. Hensigten med foreningen var primært at værne om områdets historiske minder, at fremdrage historisk stof fra arkiverne og give så mange som muligt kendskab til Stiftets fortidsliv. Et kendskab til egnen, som – via fremdragelse af kildemateriale – ikke blot skulle beskrive større historiske tildragelser og dagliglivet, men også topografiske forhold, folkeminder og fortidskulturen i bred forstand.

Kendskabet til området skulle så kanaliseres ud til medlemmerne samt eventuelt kommende medlemmer via en årbog, som medlemmerne ville modtage gratis gennem medlemskabet af foreningen. Prisen for et medlemskab blev fastsat til 2 kroner om året.

Hvervekampagnen for at få etableret en historisk forening resulterede i, at omkring 400 personer tilkendegav interesse for foreningen og dens arbejde, og det førnævnte konstituerende møde blev derfor afholdt. På dette møde blev der redegjort for ikke

mindst foreningens påtænkte og kommende arbejdsopgaver, vedtaget et udkast til love samt nedsat en bestyrelse på 12 medlemmer med daværende amtsforvalter A. Holck som formand.

For at markere 100 års jubilæet nedsatte bestyrelsen derfor i 2010 et udvalg, som skulle arbejde med forslag og ideer til fejringen af jubilæet. Et af resultaterne af dette arbejde er denne jubilæumsbog, som via 100 illustrerede historier om forskellige kendte som ukendte begivenheder, fund, genstande, bygninger, personer m.m. gerne skulle give læseren et bredt og forskelligartet billede af Lolland-Falsters kulturarv.

Bag arbejdet med jubilæumsårbogen 2012 ligger der et stort og uegennyttigt arbejde, som jeg hermed vil takke alle hjerteligt for. Det gælder alle forfatterne til historierne samt ikke mindst redaktionskomiteen, hvor ikke mindst Heidi Pfeffer og Ove H. Nielsen har ydet et stort og værdifuldt arbejde. Sluttelig skal der desuden ikke mindst rettes en tak til de fonde og institutioner, der har ydet økonomisk støtte til udgivelsen. Det gælder Fonden for Sparkassen Lolland, Lolland-Falsters og Langelands Købstæders Brand-societets Fond, Guldborgsund og Lolland kommuner, den nu afviklede Daghøjskolen Lolland samt Mønbogaardfonden.

Ole Arpe Munksgaard
Formand

Forfattere

AEJ – Anna-Elisabeth Jensen, souschef,
Museum Lolland-Falster

AEL – Anne Elmer, kultur- og naturvejleder,
Museum Lolland-Falster

AH – Arne Heyn, fhv. skoleinspektør, æresmedlem
i Lolland-Falsters Historiske Samfund

ASM – Anne-Lotte Sjørup Mathiesen,
formidlingsinspektør, Museum Lolland-Falster

BAM – Bjarne A. Madsen, provst, Fejø

BJ – Bent Jensen, lokalhistoriker

BLH – Bjarne Lund Hansen, fhv. amtscenarleder

CB – Carsten Buhl, it-konsulent

CK – Charlotte Knuth, lensgrevinde

CRK – Christina Rygaard Kristiansen,
sognepræst i Tingsted sogn

FVL – Frits V. Larsen, fhv. skovfoged

HBJ – Henning Bech Johansen, lektor

HC – Hanne Christensen – historiker,
Museum Lolland-Falster

HCB – Hans Christian Bentsen, arkivleder Rødby/
Holeby Lokalhistoriske Arkiv

HE – Harriet Elmgreen, arkivmedarbejder,
Gedser Lokalhistoriske Arkiv

HJ – Holger Jepsen, biskop

HP – Heidi Pfeffer, arkivar,
Nakskov Lokalhistoriske Arkiv

HS – Helle Schummel, museumschef,
Danmarks Vej- og Bromuseum

HVI – Holger Villadsen, provst emer.,
formand for Kappel Stubmøllelaug

IW – Ib Walbum, lokalhistoriker,
Rudbjerg Lokalhistoriske Arkiv

JB – Jesper Bacher, sognepræst i Tirsted sogn

JEC – Jens Erik Christiansen, pensionist

JH – Jørgen Heiner, mag.art i Teatervidenskab,
sceneinstruktør og skribent

JMA – Jesper Munk Andersen, museumsinspektør
– Herregårde, Museum Lolland-Falster

KHS – Kasper Høhling Søsted, museumsinspektør
– Arkæologi, Museum Lolland-Falster

KJ – Knud Jensen, kulturformidler

KJO – Kaare Johanneseen, museumsinspektør,
Middelaldercentret

KNM – Kirsten Nor Mansø,
formand for Aarestrupforeningen

KQ – Katha Qvist, museumsinspektør
– etnologi, Museum Lolland-Falster

KR – Karin Rasmussen – arkivleder,
Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv

LBP – Lars Boye Petersen, fhv. studielektor

LAJ – Lars Alva-Jørgensen, Landskabsarkitekt MDL

LC – Leo Christensen, lollipop, Nakskovit

LTB – Lene T. Buur, museumsinspektør,
historiker, Museum Lolland-Falster

MF – Michael Fagerlund – sognepræst i Hunseby,
formand for Museum Lolland-Falster

MFC – Michael Foersom,
sognepræst i Gloslunde sogn

NEH – Niels Erik Hyldtoft, lærer

NHP – Naomi Hainau Pinholt, cand.mag.
i europæisk etnologi, Østsjællands Museum

OAM – Ole A. Munksgaard, historiker,
formand for Lolland-Falsters Historiske Samfund

OHN – Ove H. Nielsen, fhv. museumsformidler

OO – Ole Opstrup, domprovst

PF – Peter Foersom, journalist

PS – Palle Sørensen, arkivleder,
Femø Lokalhistoriske Arkiv

RR – Rikke Ruhe, museumsinspektør,
Nationalmuseet

SK – Søren Kristiansen,
sognepræst i Nørre Alslev sogn

SKO – Søren Kolstrup, lektor, phd.
ved Center for velfærdsstatsforskning SDU

SS – Steen Skovsgaard, biskop

ST – Sven Thorsen, naturvejleder og arkæolog

TE – Torsten Elsvor, redaktør,
Lolland-Falsters Folketidende

TWL – Thomas W. Lassen, middelalderarkæolog

UN – Uffe Nielsen, naturvejleder

US – Ulla Schaltz, museumsdirektør,
Museum Lolland-Falster

Vil du vide mere?

Generelt om Lolland-Falster

Lolland-Falster-Møn. Gyldendals Egnsbeskrivelser. 1972.

Lolland Falster Møn. Frederik Raben-Levetzau. Gyldendal 1988.

Lolland-Falster. En historisk billedbog. Else-Marie Boyhus. Lolland-Falsters historiske Samfund 1972.

Stenen lever

Poulsen, Karen Løkkegaard: Runesten på Lolland-Falster. Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1989, s. 65-86.

Løjtofte Kirkes døbefont

Mackeprang, M.: Danmarks middelalderlige døbefonte, 2003.

Danmarks Kirker, Maribo Amt, bind 1-2, 1948-57.

Klokkehuset i Gloslunde

Møller, Elna: Tømrede klokkehuse, 1960.

Gloslunde menighedsråd: Klokkehuset i Gloslunde, 2003.

Stikhokken – hverdagsmagi på Østlolland

Pjengaard, Johs.: Stikhoben i Hyde skov. Et enestående levn fra en svunden tid. Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1962, s. 331-338.

Dagbladet Ny Dag 16.10.1993.

Lidegaard, Mads: Danske træer fra sagn og tro, 1996, s. 129-130.

Færgestedet Gåbense

Hansen, Margit: Det gamle Gaabense. Lokalhistorisk Forening Nordfalster, årsskrift 2012, s. 23-35.

Nielsen, Erik Møller: Gåbense Færgegård. Færgeri i århundreder, og så? 24 Kulturmiljøer i Storstrøms Amt 2005, s. 60-63.

De Frejlev Skalke

Dokumenter i Frejlev Bykasse.

Heyn, Arne: Landsbyen uden præst og herremand, 2008.

von Antoniewitz, ved Wilhelm: Frejlev Skoves Historie, 1944.

Fru Ingemanns altertavle

Hoflund, S. F.: Om fru Ingemanns malerier i Torkilstrup og Lillebrænde kirker. Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog 1952, s. 51-62.

Nabe-Nielsen, F.: Jørgen Ringnis – en lolland-falstersk billedskærer. Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1976, s. 142-148.

Kunsthistorisk oversigt: Billedskærer- og snedkerarbejder. Danmarks Kirker, Maribo Amt, bind 2, 1951ff.

Barokkens mestre

Lassen, Thomas W.: Østoftes Kirke: Sogn og kirke gennem århundreder, 2011.

Weilbach. Dansk Kunstnerleksikon, bind. 9, 2000: Werner, Henrik.

Kildens vand og kirkens undere

Schmidt, August F.: Helligkilder paa Lolland-Falster. Lolland-Falsters historiske Samfund Aarbog, 1924, s. 42-65.

Schmidt, August F.: Danmarks Helligkilder. Oversigt og Litteraturfortegnelse, 1926.

Svane, Siegfred: 100 Danske Helligkilder og deres historie i korte træk, 1979.

Svane, Siegfred: Danske Helligkilder og Lægedomskilder, 1984.

Bet Olam hajehudi be Nakskov

Arnheim, Arthur: De første jødiske bosættelser i kongeriget. Fortid og Nutid, december 2006, s. 269-284.

Hauch-Fausbøll, Th.: Jødernes Færden og Ophold i Den Danske Stat i det 17. Aarh. Tidsskrift for Jødisk Historie og Litteratur, Vol. II.

Haugner, C.C.: Nakskov Købstads Historie. Bind I-II. Nakskov, 1944-1945. Især Bind II, s. 72-80.

Katz, Per: Jøderne i Danmark i det 17. århundrede. Selskabet for dansk jødisk historie, 1981.

Lausten, Martin Schwarz: Kirke og synagoge. Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoksi (ca. 1100 til ca. 1700). Kirkehistoriske Studier, III. række, nr. 1, 1992.

Margolinsky, Julius: Jødiske dødsfald i Danmark 1693-1976. Dansk Historisk Håndbogsforlag, 1978.

Den, der kommer først til mølle, får først malet

Lebech-Sørensen, Anna Marie: Vindmøller og Vandmøller i Danmark. Bind 1-4, 2001-2009.

Møllebygninger i Danmark. Redegørelse og status 1993. Udarbejdet af Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen. Red. af *Jørn Andreasen* og *Torben Olesen*, 1993.

Nielsen, Frank V.: Møller på Lolland-Falster, 1996.

Pyndiah, Boum: Først til mølle... En kulturhistorisk skildring af kornmølleriet i Danmark ved overgangen til industrialiseringen 1825 til 1900, 2006.

Fornuft og reformer – og grevens skovøkse

Bjørn, Claus: Den gode sag, en biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow, 1992.

Bligaard, Mette: Skovens gode behandling – de reventlowske skove på Lolland 1775-1935, 2005.

Erichsen, John: 10 historier om Reventlow, 2000.

Det åbne og ustrukturerede landskab

Etting, Vivian (red.): På opdagelse i kulturlandskabet, 1995.

Matthiesen, Hugo: Det gamle Land, billede fra tiden før udskiftningen, 1942.

Widding, Ole: Markfællesskaber og Landskifte, studier over Lollandske markbøger 1681 og 1682, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie 1948.

På torvet gennem 600 år

Nørregaard, Georg: Nykøbing på Falster gennem tiderne, bind 1 og 2, 1982.

Til Almuens nytte

Markussen, Ingrid: Christian Ditlev Reventlow og skolerne på Christianssæde. Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1988, s. 42-64.

Lille by med stor fortid

Kulturarvsstyrelsen: Bygninger ved vandet, 2003. Kan downloades via <http://www.kulturarv.dk/publikationer/publikation/artikel/bygninger-ved-vandet/>

Trap, J. P.: Danmark, bind IV, 3, 1955.

Rødby Fjords endeligt

Hyltøft, N. E.: Bag diger og dæmninger i Rødby Fjord, 2009.

Markersen, H. M.: Rødby Fjord. En historisk fremstilling. Rødby Avis eller Mariebo Amtstidende, 17.11.1922.

Fuglsang – herregården hvor kunsten får vinger

Neergaard, Bodil: Minder fra Fuglsang. Mennesker jeg mødte gennem et langt liv, 1944.

Sydllands små havne

Clausen, Helge og Boutrup, Helle: Errindlev Havns historie, 1995.

Kristensen, Christian og Clausen, Helge: Lunde høje By – Krambes Havn, 1999.

Sukkerroernes pionerer

Christensen, Hanne: Dansk industri, Sukkerfabrikkerne. Roer i lange baner, 2007.

Boyhus, Else-Marie (red.): Sukkerroer, 100 år på Lolland-Falster. Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1973.

Landsbyernes fællesskab

Snedker, Kjeld: Landsbyens lav og bylavets land, Nagelsti Bylav, 1984.

Lollands Albue

Nellemann, Georges: Lollands Albue – kystkultur i historisk perspektiv, 2000.

En ny tids smed

Dansk Handel og Industri, 1933, s. B 69.

Mundtlige oplysninger fra bl.a. Kirsten Rasmussen, enke efter Vagn Rasmussen.

Havets landevej – Smålandshavets færgeri

Brinch, Ole og Hansen, Elly: Færgen og Femø. Om Danmarks 3. ældste færge i drift, »Femøsund«, hendes 63 årige liv, hendes forgængere og sejladsen til Femø, 1996.

Hummellose, Markus Elias: Gammeltid på Fejø, 1973.

Stenfeldt, Niels: Træk af Livet paa Fejø i svundne Tider, 1931. Håndskrevet manuskript, Fejø lokalhistorisk Arkiv. Manuskriptet har været trykt i uddrag i Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbøger 1957-1961.

Stenfeldt, Niels: Træk af Livet paa Femø i svundne Tider, 1931. Håndskrevet manuskript, Femø Menighedsråd.

Stenfeldt, Niels: Om Askø i svundne Tider, 1931. Håndskrevet manuskript, Ømuseet over Askø og Lilleø.

Marielyst – et badested bliver skabt

Hansen, Verner (red.): Marielyst Grundejerforening – 11. juni 1934-1984, 1984.

Johansen, Astrid: Pensionist-Højskolen Marielyst 100 år, 2006.

Petersen, Anne Højer og Mygh, Liselotte: Marielyst – et badested og en kunstnerkoloni på Sydfalster, 1998.

Thorsen, Sven: Kulturmiljøer, Sydfalster Kommune, 2002.

Husmandskolonien

Hansen, Hans Verner (red.): Familiebruget på Lolland-Falster. Husmandsbevægelsen gennem 75 år, 1984.

Danmarks største privatbane

Lauritsen, Tom og Poulsen, John: Roebanerne, 1987.

Koldbye, Victor og Clausen, Erik: Som de så det. 1988.

Til minde om

Adriansen, Inge: Nationale symboler i det danske rige, 2003.

Mindestenene på www.lollandfalstershistorie.dk

En tysk flyveplads på Bøto

Skovgaard-Hansen, Gunnar og Ancker, Paul E.: Bøto Flyveplads. 54o40'N, 11o55'Ø. Flyvehistorisk Tidsskrift 1987 nr. 4.

Christiansen, Jens Erik: Spor i Falsters kulturlandskab efter tysk aktivitet under besættelsen, Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1996, s. 107-110.

Om mindesten og flyvergrave: Se under databaser på www.aabne-samlinger.dk

Tyske flygtninge- og soldatergrave

Bentsen, Hans Christian: Da Sydlolland oplevede en flygtningeinvasion, Lokalhistorisk Årsskrift for Rødby/Holeby Lokalhistoriske Arkiv, 2010.

Boyhus, Else-Marie Boyhus: Flygtninge i 1945, Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 1985.

Gammelgaard, Arne: Drivtømmer. Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949, 1993.

Gammelgaard, Arne: På Hitlers befaling. Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949, 2005.

Havrehed, Henrik: De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949, 1987.

Lylloff, Kirsten: Barn eller fjende. Uledsagede tyske flygtningebørn i Danmark 1945-1949, 2004.

Broen til det frie Europa

Bell, Paul og Olesen, Mogens Nørgaard: Fugleflugtslinien gennem tiderne, 1988.

Hansen, Marius: Træk af Fugleflugtsliniens historie, 1973.

Hansen, Marius: Rødby – Kongernes færgeby gennem 750 år, 1981.

Hedegaard, M.B. (red.): Fugleflugtslinien, 1983.

Lundesfryd, V. E.: Rødby – Femern Ruten – Fugleflugtslinien og andre nordiske trafikforbindelser over Østersøen, Den danske Femern-Rute-Komite, 1952.

Lolland-Falsters Folkeblad, juli, 1964

Arkivalier vedr. Fugleflugtsliniens åbning i 1963, Falsters Egnshistoriske Arkiv

Vagtpost mod øst

Elmer, Anne: Er dette Danmark? Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 2003, s. 18-34.

Tiden for køleskab og dybfryser

Schytt, Egon og Hansen, Poul Martin: De rejste et hus – et frysehus. Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1998, s. 89-97.

Thorndahl, Jytte: Fra saltkar og spisekammer til frostboks og køleskab – ny husholdningsteknologi indføres i Danmark. Elmuseets Årsskrift 2001, s. 39-48.

Pæreskuderne sejler igen

Fejø Tidende, august-september 1993.

Haugner, C.C.: Maribo og Fejø Birker (Fuglse Herreds Nordre Del), 1942.

Ministerialbogen (Kirkebogen) for Fejø Sogn 1892-1904.

Nielsen, Christian: Øen i bugten. Et dansk øsamfunds handels- og søfartshistorie. Særtryk af Maritimstudier tilegnet Knud Klem 1966. Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1966, s. 191-210.

Stenfeldt, Niels: Træk af Livet paa Fejø i svundne Tider, 1931. Håndskrevet manuskript på Fejø lokalhistorisk Arkiv. Manuskriptet har været trykt i uddrag i Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbøger 1957-1961.

Illustrationer

Anders Knudsen: 165

Anker Tiedemann: 146, 147

Anne Elmer: 192

Erik Frantzen: 162

Fejø Lokallhistoriske Arkiv: 203

Finn Brasen: 122, 123

Helge Clausen: 133

Holger Villadsen: 90

Horsens Museum: 120

Ingrid Fotografi: 9, 14, 16, 17, 26, 27, 28, 29, 37, 43, 48, 49, 52, 54, 55, 59, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 84, 91, 94, 95, 97, 98, 99, 108, 110, 111, 114, 115, 118, 119, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 160, 161, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 180, 182, 183, 184, 186, 188, 190, 194, 195, 201, 202, 204, 205, 208, 209

Kai Uldall: 107

Lars Alva Jørgensen: 88

Lokalhistorisk Arkiv for Nordfalster: 57

Middelaldercentret: 50, 51

Museum Lolland-Falster: 11, 15, 25, 31, 33, 44, 45, 46, 47, 53, 63, 76 foto Ove H. Nielsen, 87, 93, 159, 164, 166, 169, 185, 189, 191, 197, 199

Nakskov Lokallhistoriske Arkiv: 149, 181

Nationalmuseet: 21 *Roberto Fortuna:* 36, 38, 39, 40, 179

Niels Gartig: 193

Ove H. Nielsen: 10, 12, 13, 19, 20, 23, 24, 32, 34, 35, 41, 42, 56, 58, 62, 66, 67, 77, 78, 80, 81, 86, 92, 101, 104, 105, 106, 109, 112, 113, 116, 117, 121, 132, 134, 135, 136, 137, 151, 156, 158, 177, 187, 196, 206, 207, 211

Palle Sørensen: 60, 61, 102, 178, 198

Roberto Fortuna: 100

Rødby Lokallhistoriske Arkiv: 163

Sakskøbing Lokallhistoriske Arkiv: 96

Sten Thornit: 200

Stubbekøbing Lokallhistoriske Arkiv: 68

Sven Thorsen: 157

Uffe Nielsen: 30, 82, 83

Ukendt fotograf: 176

Tegninger

Ove H. Nielsen: 18, 22, 85

Danske Herregårdshaver Hæfte VII, 1934: 89

Kort

© *Kort & Matrikelstyrelsen:* 4-5 (637), 79, 103

Kortvignetter

Ove H. Nielsen

100 historier om Lolland-Falster

I det sydøstlige hjørne af Danmark ligger Lolland-Falster med omkringliggende øer. Her er fyldt med gode fortællinger, men måske ser man dem ikke ved første øjekast.

Med udgangspunkt i 100 udvalgte steder fortælles om kulturlandskabet, kendte og ukendte monumenter og spændende steder, der rummer en god historie.

Bogen er tænkt som en kulturhistorisk appetitvækker for læserne, som forhåbentlig får lyst til at opleve og gå på opdagelse i egnens synlige spor.

Lolland-Falsters Historiske Samfund

